

Culemborgse „Voet”-noten

historisch halfjaarbericht

Oudheidkundig Genootschap
„A.W.K. Voet van Oudheusden”

5/6

DRUKKERIJ VAN EERSEL CULEMBORG

- ★ FAMILIEDRUKWERK
- ★ HANDELSDRUKWERK
- ★ REKLAMEDRUKWERK
- ★ FOTOKOPIEËREN
- ★ VERENIGINGSDRUKWERK
- ★ STEPELS
- ★ NAAMPLATEN
- ★ COMPUTERFORMULIEREN

KATTENSTRAAT 19 - CULEMBORG - 03450-12891

**Culemborgse "Voet"-noten,
historisch halfjaarbericht
nr. 4/5, december 1991**

Historisch Genootschap
A.W.K. Voet van Oudheusden
Opgericht 14 oktober 1937
Bank: Ver. Spaarbank
rek.nr. 949.858.382
Giro: rek.nr. 50. 23.582

Bestuur:

Otto J. de Jong,
voorzitter
Grote Kerkstraat 11a,
tel. 20251

mevr. W. Dresselhuys-Schoutendorp,
secretaresse
Het Jach 12
tel. 12659

P. Krommenhoek,
penningmeester
Wilgeboom 2
tel. 18276

mevr. R. Oreel-van Dooyeweert
Eemweg 24
tel. 18971

Marianne Budde-Burgers
Thijsselaan 123
tel. 20515

Bert Blommers
redactie "Voet"-noten
Otto van Reesweg 36
tel. 30230

Richard van de Velde
Bernhardlaan 7, Beusichem
tel. 03453 - 2583

**De inhoudsopgave
van dit nummer
vindt u op pagina 72.**

Het genootschap Voet van
Oudheusden organiseert
elk jaar een viertal
lezingen en een excursie.
De jaarlijkse contributie
bedraagt 10 gulden.

Copy-right: redactie
"Culemborgse Voetnoten".
Niets uit deze uitgave
mag worden overgenomen
zonder vooraf verkregen
toestemming van de
redactie.

VAN DE REDACTIE

Een regelmatig verschijnend ledenblad is een brevet van vermogen van een historische vereniging. Leden die actief bezig zijn met de beoefening van de geschiedenis, krijgen daarin de ruimte te publiceren; minder actieve leden kunnen daaruit kennis nemen van de achtergronden van feiten uit het verleden en van de historie van bijv. oude gebouwen in hun woonplaats. Wellicht ook worden zij juist daardoor geprikkeld om ook zelf zich te verdiepen in die plaatselijke geschiedenis, te puzzelen met de uit de literatuur bekende feitjes en te zoeken naar die nog ontbrekende stukjes in het bestaande beeld van het verleden. Dat beeld is nog verre van compleet en puzzelen is een aardige bezigheid. Een bevredigende bezigheid ook wanneer de gevonden stukjes in elkaar passen.

Een regelmatig verschijnen is een luxe die bestaat bij actieve (bestuurs-)leden die regelmatig wat (nieuws) te melden hebben. Te weinig wordt evenwel de weg naar het archief gevonden. De ruimte tussen het verschijnen van nummer vier en het voorliggende dubbelnummer van de "Culemborgse Voet-noten" illustreert dat.

Door bijzondere omstandigheden bovendien én een andere opzet - het beloofde themanummer rond de "Culemborgse Herinneringen" van Dr. J. Hocke Hoogenboom (1861-1952) vereist nog teveel onderzoek voordat publicatie mogelijk is - verschenen er in 1990 geen "Voet-noten". Met het voorliggende dubbelnummer 5 en 6 wordt de draad weer opgepakt. Het is een dubbeldik nummer geworden met merendeels eerder verschenen bijdragen van bekende Culemborgse historici uit diverse tijden. Wij vinden ze - bewerkt en van annotaties voorzien - nog steeds lezenswaardig.

Nieuw werk leverden de leden Cees Heij en Kees van Hattem. De laatste wierp licht op dubbele namen en het ontstaan van de typisch Culemborgse familienaam Kramer Freher. De meest originele bijdrage komt van onze belezen smid Cees Heij die naar aanleiding van een incident uit 1247 een heel nieuwe verklaring voor het ontstaan van de naam

'Culenburg' aandraagt. Een ten geleide van de voorzitter, verenigingsnieuws en viertal afzonderlijke bijdragen van de redacteur vullen de overige pagina's.

Ik wens u veel leesplezier met het thans voor u liggende dubbelnummer. De inspanning was niet gering.

Bert Blommers

VAN DE BESTUURSTAFEL

Nieuwe voorzitter

Nu "Voet" gelukkig weer de kans heeft zich via de "Voet-noten" tot de leden te richten, wijd ik eerst enige woorden aan de bestuurswisselingen tijdens de jaarvergadering van 27 maart jl. Deze betroffen allereerst het voorzitterschap.

Dokter J. Ekering had te kennen gegeven te willen terugtreden, nadat hij een lange periode leiding had gegeven aan de vereniging. Voor de manier waarop hij zich voor "Voet" heeft ingezet, komt hem grote dank toe. Zijn inzet bleef niet beperkt tot het leiden van vergaderingen en aanwezigheid op excursies, maar gold ook het behoud van het historisch stadsbeeld. Hij besteedde er veel tijd aan. Al werden niet al zijn pogingen met succes bekroond, had hij zich niet ingezet, dan was er stilaan nog veel meer veranderd. Bij officiële instanties betreft het vaak onbekendheid, zeker geen onwil. Dan moet er met geduld en tact voorlichting worden gegeven.

Nu zijn werkterrein zich wijzigde, kon dokter Ekering onvoldoende voor "Voet" beschikbaar zijn. Ondergetekende kreeg zijn taak over, wat voortzetting eerder dan verandering van beleid mag betekenen, overtuigd als ik ben dat de geschiedenis van Culenburg boeiend is, er ook een draagvlak bestaat voor activiteiten op dit gebied, stadbeeld en gebouwen veel aandacht behoeven en de aantrekkelijkheid van de plaatselijke gemeenschap - ook van het stuk buiten de "oude stad" - juist wordt vergroot door bekendheid met dat waardevolle historische erfgoed.

.... en nieuwe bestuursleden.

Mevrouw Van Dijk heeft vele jaren de financiële zorg voor de vereniging willen dragen. Het bracht haar met regelmaat terugkomend werk dat tijd en precisie vergde en waarvoor haar terecht jaarlijks lof werd toegezwaard. De heer P. Krommenhoek heeft haar taak als penningmeester overgenomen.

Ook de heer A. Alink wenste terug te treden. Zijn historische activiteiten zijn waarschijnlijk in de grootste kring bekend, omdat hij met enkele enthousiaste medewerkers met grote volharding in de Kasteeltuin de fundamente van het oude grafelijke huis heeft blootgelegd, daarbij verrassende ontdekkingen deed voor wat de vorm van het gebouw betreft, en bovendien, toen de opgravings-campagne al op een eind liep, belangrijke vondsten heeft gedaan. Hem wordt in dat werk graag succes toegewenst.

Zijn plaats in het bestuur wordt ingenomen door mevrouw R. Oreel-van Dooyeweert. Zij is wel wat nieuw in Culemborg, maar kent door haar bestuurslidmaatschap van de Historische Kring West-Betuwe het belang van het werk goed.

Een slapend gezelschap?

De stichting Kasteeltuin heeft eigen verantwoordelijkheden, maar natuurlijk gaat ook de aandacht van onze vereniging naar haar toekomstplannen uit. Op 7 september, juist voor Monumentendag, werd met enige plechtigheid de gerestaureerde tuinkoepel in de kasteeltuin heropend en kon de stichting deze plannen in zichtbare vorm presenteren.

Moet "Voet" zich meer als actiegroep opstellen als het gaat om verkeersmaatregelen, bouwplannen en wijzigingen in de omgeving? Die vraag leeft bij meerdere leden van het bestuur. De tijd is voorbij dat door Monumentenzorg strikt op dit soort zaken werd toegezien. Voorbij is ook de tijd dat er vrij gemakkelijk geld voor zaken van historisch belang te vinden was.

In de bladen van de verenigingen Heemschut, Tot behoud van Natuurmonumenten en Het Gelders Landschap treft het telkens dat vanuit de diverse gemeenten voldongen feiten moeten worden gemeld omdat men niet tijdig op officiële bekendmakingen heeft gereageerd. Binnen de provincie Gelderland is de situatie zeer ongelijk wat betreft het

Mw. Dresselhuys verwelkomt op 27 maart j.l. de nieuwe voorzitter. Verder de bestuursleden mw. Van Dijk, de heren Krommenhoek, Alink, Van de Velde en mw. Budde. De heer Blommers en mw. Oreeel ontbreken.

monumentenbeleid: Ook Culemborg loopt met het instellen van een monumentencommissie bepaald niet voorop! Kan "Voet" dan volstaan met vier mooie winterlezingen, met een excursie en met samenwerking met de Vrienden van het Museum Elisabeth Weeshuis en met de stichting Kasteeltuyn? Dat zou wel eens te weinig kunnen zijn. We hopen, ook via de "Voetnoten", te laten zien dat het behoud van waardevol cultureel erfgoed de inspanning van veel mensen vraagt - die moeten in en om Culemborg te vinden zijn.

O.J. de Jong, voorzitter.

CEES HEIJ

EEN INTERNATIONAAL INCIDENT IN DE DERTIENDE EEUW

Enige jaren geleden bij het rondneuzen in de geschiedenis van de heerlijkheid van "Amstel" vond ik in het 'Urkundenbuch der Stadt Lübeck' (1) de volgende zeer interessante brief, die vertaald, als volgt luidt:

"Gijsbrecht, heer van Amstel, groet, vervuld van oprechte genegenheid, de doorluchte en hooggeachte heren, de advocaat, de consuls en de gehele stad (raad) van Lübeck.

Zoals U ons geschreven heeft over Uw rechtschapen jonge zoon en Uwe medeburgers in de strijd met Marquard Culen, de rover en zijn bendegenoten, lijden wij zeer met U mee, en al waar U ons kunt aanduiden, willen wij graag naar vermogen helpen bij het herstel van de door U geleden schade.

Wij vragen echter respijt, tot dat U, hoe U ook maar wilt, door Uw medeburgers restitutie hebt laten doen aan onze mensen van hun kogge die naar U is weg gevoerd. Dat zouden wij bij ons in hetzelfde geval voor U en de Uwen doen, opdat wij ons bij U en Uw vrienden bijzonder verdienstelijk zouden maken.

Dat U ook wete, dat al wat U doet voor de huidige voorstellers van het voornoemde en al wat zij zelf doen, ze in alle opzichten het met U eens zijn, en dat alle onze afwezige mannen, die bondgenoten zijn van dezelfde dapperen het goedkeuren alsof ze aanwezig waren.

Gegeven te Utrecht in het jaar onzes Heren 1247 de dag voor Sint Agatha" (4 februari) (2).

De brief is geschreven door Gijsbrecht III van Amstel in zijn waardigheid van Scholtus van Utrecht in opdracht van de toenmalige bisschop van Utrecht, Otto III (3). Uit deze brief kunnen een aantal feiten gedestilleerd worden die belangwekkend zijn voor ons geïnteresseerden in Culemborgs verleden.

Een kapitale fout

Onomstotelijk blijkt uit deze brief, dat er geleefd heeft rond 1240 een man, genaamd Marquard Culen, die zoals destijds meer voorkwam, inkomsten trok uit het uitschudden en afpersen van reizigers en handelsmissies, wat hem kennelijk, getuige de bovenstaande brief, wonderwel gelukte.

Doch helaas voor onze goede Marquard Culen, beging hij deze keer de kapitale fout een vis te vangen die veel te groot voor zijn keelgat bleek. Het slachtoffer van zijn roofzucht, het jongmens uit Lübeck bleek

in zijn woonplaats, de machtige Hanzestad, een important man te zijn, en zijn metgezellen die ook van de roof te lijden hadden, zullen ook wel lieden van betekenis geweest zijn.

Het bestuur van de stad Lübeck nam de zaak zo hoog op dat men besloot een koggeschip dat toebehoorde aan inwoners der stad Utrecht, in bewaring te nemen als vergoeding voor de geleden schade zodat aannemelijk is dat de aanleidende gebeurtenissen zich hebben afgespeeld in het rechtsgebied van de bisschop van Utrecht.

Hierdoor geraakte onze brave Marquard Culen in een bijzonder netelige positie want door de inbeslagname van de kogge ontwikkelde zijn roverijtje zich tot een internationaal incident - gezien in de verhoudingen van die tijd.

Bisschop Otto van Utrecht kon natuurlijk de confiscatie van bezittingen van zijn onderdanen niet over zijn kant laten gaan, en droeg zijn scholtus Gijsbrecht op adequate

"Voet"-lid Cees Heij. (foto Th. van Dam)

maatregelen te nemen, waarvan bovenstaande brief er een was.

Goed gezelschap

We zullen nu de persoon Marquard Culen wat nader bekijken voor zover dat mogelijk is op grond van de summiere gegevens uit de brief.

Het feit dat de heer Culen in de brief met voor- en achternaam genoemd wordt, geeft aan dat de man van een zekere maatschappelijke stand geweest moet zijn, minstens een vrije man, beschikkend over grond in eigendom, pacht, of leen. Ook had hij de beschikking over een aantal lieden, die hij aanvoerde, ondergeschikten of helpwillige bureu waarbij hij - zelfs al waren zijn helpers van gelijke maatschappelijke rang - getuige de pertinente beschuldiging aan zijn adres kennelijk een "primus inter pares" was.

De beschuldigende betiteling "rover" zegt in die tijd niets over 's mans maatschappelijke status. Immers zegt niet reeds Alpertus van Metz, wanneer hij spreekt over de veldtocht tegen de Friezen in 1017 door bisschop Adelbold van Utrecht en hertog Godfried, dat de Friezen zich hadden aangesloten bij rovers uit het Merwedewoud? (4) Met deze rovers bedoelde hij Dirk III uit het Hollandse huis, die de tol bij de Merwede gesticht had, met zijn mannen. Onze heer Marquard Culen bevond zich dus in goed gezelschap.

Versterkte woonstede

Overwegende dat de man een zekere maatschappelijke status bezat, en hij ook in staat bleek te zijn een handelsdelegatie als die uit Lübeck te overweldigen, een missie die gezien de belangrijkheid in die tijd toch altijd wel voorzien was van een welbewapend escorte;

In aanmerking genomen ook de risico's die er aan deze bedrijvigheden kleefden - hij had immers toch altijd tegenstand en achtervolging te duchten -, kunnen wij niets anders aannemen dan dat de man een schuilplaats moet hebben gehad. Deze schuilplaats moet, gezien de eisen die er door de heer Culen aan gesteld werden, zo al niet een geriefelijke woning, dan toch in ieder geval een op verdediging ingestelde versterkte verblijfplaats geweest zijn.

Wanneer, lieve lezer, U zich rond het jaar 1235 in de streek bevonden zou hebben en U zou gevraagd hebben naar de woonplaats van heer Marquard Culen, dan zou men U verwezen hebben - U raadt het al - naar de "Culenburg". Voor de geografische ligging van deze "Culenburg" is het rechtsgebied van de bisschop van Utrecht al een aanwijzing die de ligging op de plaats van het huidige Culemborg aannemelijk maakt. Voor zover mij bekend is de oudste schrijfwijze Culenburg met een "N", doch in de oude akten en handschriften komt verwisseling van de "N" en "M" nog al eens voor, zodat de veranderde schrijfwijze heel goed verklaarbaar is.

Het niet meer voorkomen in de officiële stukken van de naam "Culen" zal voortgevloeid zijn uit het feit dat:

- A. de bemoeienissen van bisschop Otto ertoe geleid hebben dat het kwaad met wortel en tak uitgeroeid is;
- B. De daden en werken des heren Culen niet van dien aard waren dat zij vol trots in de annalen vermeld werden.

Tot slot nog even de beschouwing die ons aller Voet van Oudheusden aan de naamgeving van Culemborg wijdt (5). Hij vermeldt dat de meeste geleerde schrijvers van mening waren dat de naam zijn oorsprong vindt in de situering van een burcht bij een kuil. De juiste schrijfwijze zou dan zijn: Cuylenburg. Ook hier dus weer een "N". Doch ook Voet had twijfels over die naamsoorsprong.

Tot zover de brief van Lübeck en de conclusies daaruit.

Noten:

- (1) Urkundenbuch der Stadt Lübeck. Ausgabe 1843.
- (2) Urkundenbuch, Erster Teil, p. 119, nr. CXXII.
- (3) Chronicon Tielense, par. 316. Otto uit het Hollandse Gravenhuis, bisschop van 1233 tot 1249.
- (4) Alpertus van Metz, De Diversitate Temporum II, par. 20.
- (5) Ds. A.W.K.Voet van Oudheusden, Historische Beschryvinge van Culemborg, pp. 421-422.

VERRASSENDE LEZING

OVER ONTSTAAN BETUWSE LANDSCHAP

Verrassend was de lezing die dhr. J.R. Mulder dinsdag 20 februari 1990 voor het historisch genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden hield. De titel van zijn voordracht "De ontwikkeling van Culemborg en omstreken in bodem en landschap" deed een droog verhaal vermoeden. Een verfrissende verteltrant, de spreker eigen, bracht de ruim 45 aanwezigen echter een genoeglijke avond. De spreker, werkzaam als bodemkarteerder bij het Starinck-instituut in Wageningen, gidste de "Voet"-leden door de wordingsgeschiedenis van de bodem rondom Culemborg.

Trotse aftakking

De klimaatsverandering na de IJstijd bracht in deze streken kronkelende riviertjes die klei en zand afzetten. Het landschap raakte begroeid met bossen. De Linge vormde in dit gebied de oudste rivier. Zij was een aftakking van de Rijn. Mulder onthulde dat recent onderzoek deze afsplitsing bij Elst heeft getraceerd. Thans loopt de Linge bij Tiel dood. Voorheen was zij echter een grote kronkelende rivier. De jongere rivier de Waal, nu veel groter, doorsneed rond de negende eeuw evenwel de oude Lingestroom, en nam haar belangrijke plaats in. De rivier de Lek, een afsplitsing van de Oude Rijn, was aanvankelijk onbevaarbaar. Na de doorbraak van de strandwallen en door de werking van de getijdestroming verdiepte het riviertje zich echter. Het Culemborgse stroompje "de Meer" is waarschijnlijk het product van een plaatselijke doorbraak. Aan de monding van deze doodlopende geul ontstond mogelijk een nederzetting. In later tijd waterde de Meer via de Bisschopsgraaf af op de Linge.

Sporen in het landschap

Het begin van de ontginningen in de buurt van Culemborg dateert uit de achtste en negende eeuw. Daarop wijzen de zogenaamde -ing en -heim uitgangen van de namen

dateert uit de achtste en negende eeuw. Daarop wijzen de zogenaamde -ing en -heim uitgangen van de namen Goilberdingen en Redichem. De nederzetting Culemborg is waarschijnlijk vanuit deze twee gebiedjes ontstaan. Redichem is naderhand door de veranderde stroom van de Lek weggespoeld. De oudste nog zichtbare kavels werden ontgonnen op Goilberdingen. Daarna volgden Prijs (Parijs), Paveie (Pavia) en de Copeontginning aan weerszijden van de Meer. De ontginningen veroorzaakten door ontwatering het zakken van het land. De noodzaak voor het leggen van dijken was daardoor aanwezig.

De heer J.R. Mulder. (foto Th. van Dam)

Hoewel nog weinig onderzoek in deze streek is verricht, liet dhr. Mulder de aanwezigen zien dat de ontginningen veelal vanuit de bestaande lijnen, meestal een waterloop, in het toenmalige landschap werden begonnen.

Een weidse blik

Ook thans zijn voor de oplettende toeschouwer nog vele sporen in het Betuwse landschap zichtbaar die wijzen op de ligging en het ontstaan van oeverwallen, rivierbeddingen en grondafzettingen. Mulder hoopte zijn toehoorders door een klein poortje te hebben geleid, waardoor zij voortaan het weidse in het Culemborgse landschap kunnen zien. In het laatste is hij zeker geslaagd.

MR. P.J.W. BELTJES

WAAR ONTDEKKINGSREIZIGERS IN EN UITLIEPEN

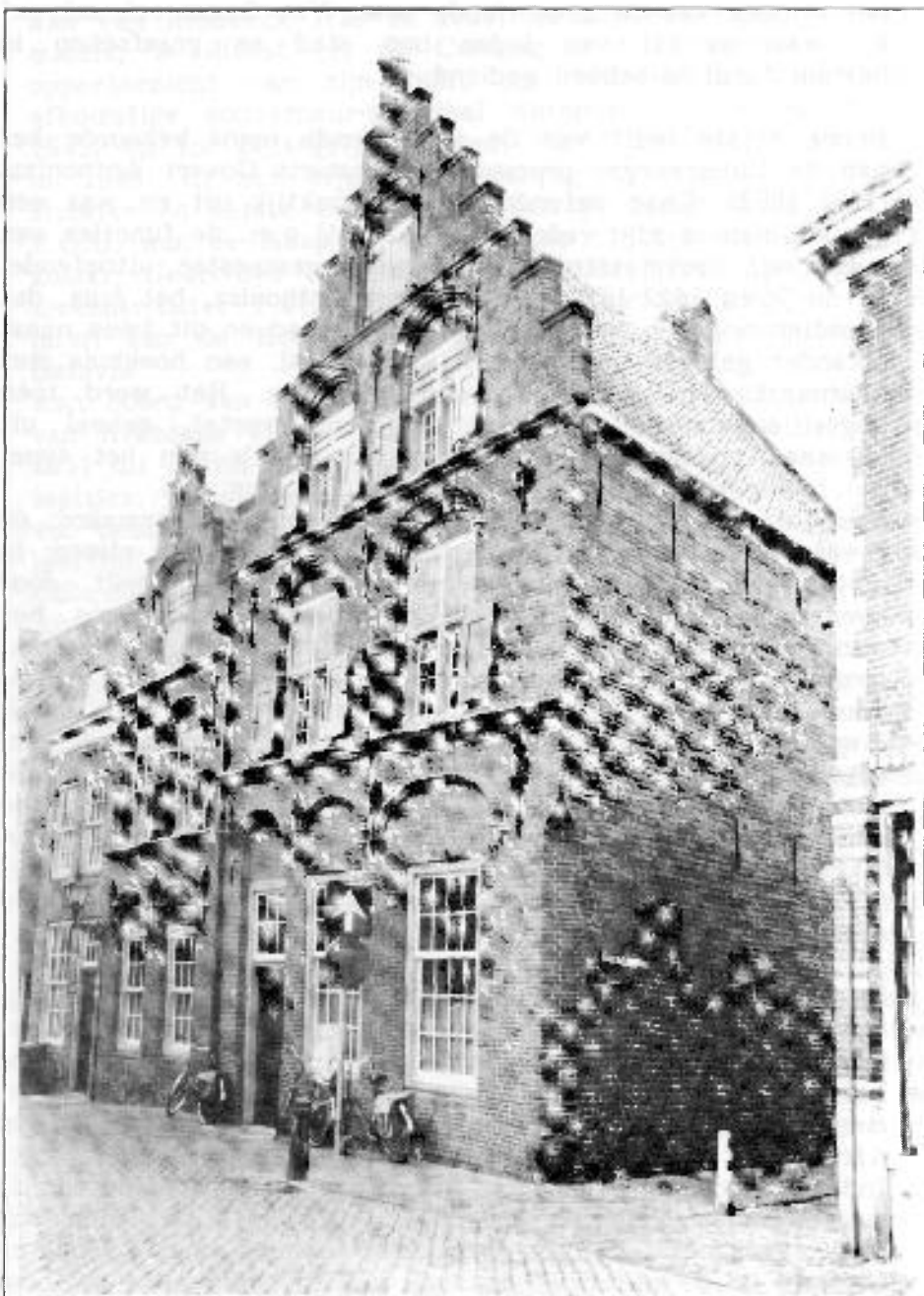
HET HUIS DE FONTEYN IN DE ACHTERSTRAAT

In het thans fraai uitzierende huis De Fonteyn is sinds 1985 het stadsarchief gevestigd. Het zestiende eeuwse dubbelpand verkeerde echter tot de restauratie in de jaren 1968-1971 in een armzalige staat. In 1966 werd de stichting Jan van Riebeeckhuis opgericht, waaraan de gemeente - reeds eerder door koop eigenaar - het pand overdroeg. Zij bracht met de Zuidafrikaanse Van Riebeeck-stichting de voor herstel benodigde gelden bijeen.

De historische betekenis van het pand werd destijds door een aantal publicaties van Mr. P.J.W. Beltjes (1) onder de aandacht van een groter publiek gebracht. Het navolgende artikel verscheen in 1967 in het 'Gelders Oudheidkundig Contactbericht' en werpt een licht op de geschiedenis van het huis en de nazaten van de Culemborgse notaris en burgemeester Govert Antonisz., die er in hun jonge jaren menig uur in de kring hunner familie doorbrachten voordat ze naar de Oost en naar de Kaap afreisden (2).

De Fonteyn bleef museum tot 1980, toen er een notariskantoor in werd gehuisvest. Bij de opening op 7 april 1971 verscheen het door de heer Beltjes geschreven boekje 'Culemborgers Overzee' waarin ook al die andere Culemborgers die in vroeger eeuwen naar verre gewesten zijn uitgevaren, een plaats kregen.

In Culemborg, op een markant punt, staat een aantrekkelijk oud huis, dat in de zeventiende eeuw de naam droeg: De Fonteyn. Men vindt het op de hoek van de Achterstraat en de Binnenmolenstraat aan een vijfsprong van straten, niet ver van het punt, waar men eertijds door de Binnen Havenpoort de 'Oude stad' van Culemborg betrad. Al wie door het stadje komt van Noord naar Zuid of omgekeerd, wordt daar getroffen door de aanblik van de vroeg-zeventiende-eeuwse geveltjes van De Fonteyn, hoe vervallen deze thans ook mogen zijn. Dit huis is van omstreeks 1550 tot 1740 in bezit geweest van het geslacht, dat zich sedert

Het huis "De Fonteyn" in de Achterstraat
waarin thans het stadsarchief is gehuisvest. (foto K. v.d. Kar)

het midden van de zeventiende eeuw Van Gaesbeeck schreef en waarvan tal van leden hun stad en graafschap in bestuursfuncties hebben gediend.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw behoorde het aan de Culemborgse procureur en notaris Govert Anthonisz. (1577-1653). Deze oefende er zijn praktijk uit en was een gezien man in zijn vaderstad, waar hij o.m. de functies van ouderling, kerkmeester en schepenburgemeester uitoefende. In de jaren 1622-1623 heeft Govert Anthonisz. het huis, dat voordien nog een middeleeuws aanzien had en uit twee naast elkander gelegen bouwblokken bestond (nl. een hoekhuis met daarnaast een 'camer'), laten verbouwen. Het werd toen hoger opgetrokken en verkreeg een tweetal, geheel uit baksteen opgetrokken renaissance trapgevels van het type, dat in die tijd in het rivierengebied in zwang was.

Van het resultaat dezer verbouwing is nog veel bewaard: de gevels vertonen nog kruisvensters in geprofileerde nissen; in enige boogtrommels boven de vensters, afgedekt door eveneens geprofileerde deklijsten, bevindt zich nog het oorspronkelijke metselmozaiek; de waterlijsten, van fraai profiel, zijn voor een deel nog aanwezig, terwijl een aantal fraai gesmede muurankers de gevels verlevendigen. Ook inwendig vertoont het huis nog aantrekkelijke onderdelen, afkomstig van deze verbouwing, zoals het fraaie schrijnwerk aan de binnenzijde der kruisvensters op de verdieping, de oude balklagen op de wel bijzonder aardige eiken spiltrap. Naast deze vroeg-zeventiende-eeuwse bestanddelen bezit het huis ook nog interessante elementen van zijn middeleeuwse architectuur.

Het nageslacht kent de opdrachtgever van deze verbouwing, Govert Anthonisz. in het bijzonder als de grootvader, de 'bestevader', gelijk men toen zeide, van een aantal pioniers, zowel mannen als vrouwen, die in het midden van de zeventiende eeuw over de wereldzeeën zijn uitgevaren en in Afrika en Azië belangrijke posten bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie hebben bezet. De bekendste hiervan is wel Jan van Riebeeck, die op 21 april 1619 te Culemborg het levenslicht zag als zoon van Goverts oudste dochter Lijsbeth en de chirurgijn Anthony van Riebeeck. Anthony van Riebeeck, die, naar hij in 1621 verklaarde: "dagelix in sijnen huisvrouw vaders huis verkeert heeft", (dus in De Fonteyn).

Jan van Riebeeck trad in 1639, na het overlijden van zijn ouders, in dienst bij de Compagnie en klom, onder het oppertoezicht van zijn neef, de eveneens uit Culemborg afkomstige gouverneur-generaal Antonio van Diemen (1636-1645) op tot belangrijke posten. Van Riebeeck repatrieerde in 1648. In het bijzonder verkreeg hij vermaardheid als stichter en eerste commandeur van de nederzetting van de V.O.C. aan de Kaap de Goede Hoop (1652-1662). Ook Jan's zuster, Geertruyd van Riebeeck, verbleef met haar man, de ziekentrooster Pieter van der Stael, en hun kinderen vele jaren aan de Kaap (1656-1663). Later vindt men hen te Batavia.

Aan boord van het schip 'De Drommedaris', waarmede Jan van Riebeeck en zijn huisvrouw Maria de la Queillerie, in 1651 uit Patria naar de Kaap voeren, waren ook twee jonge meisjes: Elisabeth en Sebastiaentje van Opdorp, dochterjes van Sebastiaentgen Govert Anthoniszdochter, die op jeugdige leeftijd hun ouders hadden verloren. Zij waren opgevoed te Culemborg onder de hoede van hun grootvader Govert Anthonisz. Op de pinas De Drommedaris, die 150 koppen telde, waren zij met hun nicht Maria de enige vrouwen tijdens de lange zeereis! Aan de Kaap maakten zij de zware pioniersjaren mede in het kleine gezin van de stichter. Beiden trouwden met kooplieden van de V.O.C., die op hun reis naar Oost-Indië de Kaap aandeden, en zij vergezelden hen naar hun verre posten.

Ook haar jongere broeders, Carel en Jacob van Opdorp, beiden geboortig van Culemborg, namen dienst bij de Compagnie. In februari 1661 zeilden zij met hun oom Gerrit van Harn mee uit op het schip 'Het Wapen van Holland'. Gerrit van Harn, een der twee zoons van Govert Anthonisz., had reeds eerder te Batavia, onder neef Van Diemen, belangrijke betrekkingen bekleed. Thans zou hij zijn oomzegger Van Riebeeck van de Kaap als commandeur gaan aflossen. Hij was op deze reis vergezeld van zijn vrouw en zijn kinderen, een zoon Govert en drie dochters, die alle vier later in Oost-Indië een goede bestemming vonden

Aan Gerrit van Harn herinnert nog de grote koperen lichtkroon in de Barbarakerk te Culemborg, die hij bij zijn vertrek had geschonken en waaraan, met zijn wapen het opschrift prijkt: "Gerrit Govertsz. van Harn, Commandeur aan Cabo de Bon Esperance, A° 1661". Gerrit van Harn heeft dit ambt echter niet mogen uitoefenen: tijdens de

zware zeereis is hij op 17 maart 1661 overleden, hij werd op het eiland St. Vincent begraven. Zijn neven Van Opdorp zetten echter in juni van dat jaar vaste voet aan wal aan de Kaap de Goede Hoop, waar de eerste tot 1668, de tweede tot 1665 verbleven heeft. Carel bracht het tot Secunde, zijn jongere broeder was een der vier scribenten van het bestuur aan de Kaap. Nadien kregen zij belangrijke posten in Oost-Indië.

En dan had Govert Anthonisz. nog een kleinzoon, die de Oost-Indische Compagnie in belangrijke functies heeft gediend: een zoon van zijn dochter Cornelia en eveneens te Culemborg geboren (in 1645). Aernoud Faa was zijn naam. Deze is Secunde geweest te Mocha en vervolgens Opperhoofd te Siam. In 1684, op de thuisreis, is hij overleden, na de armen van zijn vaderstad met een legaat bedacht te hebben. Al deze kleinkinderen, ten minste tien in getal, alsmede de zoon, Gerrit van Harn, hebben in hun jonge jaren menig uur in de kring hunner familie in De Fonteyn doorgebracht. En wanneer zij in den vreemde terugdachten aan het vaderland, dan moet De Fonteyn te Culemborg hun helder voor de geest hebben gestaan.

De genoemden waren niet de enige Culemborgers, die in vroegere eeuwen over de wereldzeeën zijn uitgevaren: namen aan de reis van Mahu en De Cordes naar de Molukken in 1598 via de straat van Magalhaes, niet twee Culemborgers deel, een schipper en een constabel? En er zijn tal van anderen te vermelden.

Noten (red):

- (1) Mr. P.J.W. Beltjes was vanaf 1937 bestuurslid en van 1949 tot 1956 voorzitter van ons genootschap. Tot zijn pensionering in 1979 was hij provinciaal inspecteur der archieven in Gelderland. In 1950 werd hij benoemd als provinciaal chartermeester bij de Gelderse archiefinspectie. Hij verhuisde toen naar Arnhem. Een overzicht van zijn talrijke publicaties tot dan toe vindt men in: Gelders Mengelwerk. Korte bijdragen tot de geschiedenis van Gelderland (De Walburg Pers, 1979).
- (2) Gelders Oudheidkundig Contactbericht jrg. 32 (1967), p.7 e.v. Dit artikel werd tevens afgedrukt in de Culemborgse Courant van 7 april 1967. Twee slot-alinea's inzake de aanstaande restauratie zijn bij de huidige herdruk weggelaten.

BERT BLOMMERS

IN STRAATNAMEN VERNOMEED

De namen van een negental zeevarende Culemborgers zijn bekend gebleven doordat indertijd straten naar hen zijn vernoemd in de wijk Achter de Poort. We vinden hun lotgevallen beschreven in het in 1971 verschenen boekje 'Culemborgers Overzee' van Mr. P.J.W. Beltjes, waaraan we de volgende gegevens ontleen.

Anthony van Diemen (1593-1645) toog in 1618 naar Indië, maakte daar carrière in het bestuur en werd in 1636 gouverneur-generaal. Zijn 9-jarig bestuur vormde 'een der roemrijkste perioden van de geschiedenis der Nederlanders in Azië'.

Jan van Riebeeck (1619-1677) was koopman voor de V.O.C. in Decima, Taiwan en Tonkin, en stichtte in 1652 de nederzetting aan de Kaap waarvan hij tot 1662 commandeur bleef. Na het commandeurschap van Malakka werd hij secretaris van de Raad van Indië.

Gerrit van Harn voer in 1632 uit naar Batavia en werd opzichter (equipagemeester) over de Compagnie's werf te Batavia. Na zijn repatriëring in 1647 werd hij rentmeester van de graaf van Culemborg, werd benoemd tot commandeur van de kaapkolonie, maar overleed in 1661 op de reis erheen.

Jacob van Opdorp arriveerde in 1661 aan de Kaap. Hij was er tot 1665 scribent van het bestuur. Zijn broer Carel die tot 1668 aan de Kaap bleef, klom er op tot secunde. Beiden dienden de Compagnie daarna nog op andere plaatsen.

Arnoud Faa trad in 1667 in dienst van de V.O.C., klom op tot secunde te Mocha en opperkoopman en opperhoofd in Siam. Hij overleed in 1684 op de terugreis naar het vaderland.

Roelof de Man, telg uit een oud regentengeslacht, zette in 1653 voet aan wal aan de Kaap, waar hij spoedig secretaris werd. In 1658 volgde de benoeming tot secunde. Hij overleed in 1663.

Hugo de Goijer, al evenzeer uit een magistraatsfamilie, arriveerde in 1694 aan de Kaap, waar hij werd aangesteld tot 'Polityck secretaris' en boekhouder. Hij overleed er in 1703.

Ds. Theodorus Zas diende de V.O.C. vanaf 1656 als predikant in Malakka en Batavia. In die laatste plaats overleed hij, in 1704.

Otto van Rees (1823-1892) was een zoon van de Culemborgse stadsgeneesheer Johannes van Rees. Hij klom in Indie tot hoge posten, werd in 1872 lid en, na het vice-presidentschap van de Raad van Indië (1873-1878), tevens voorzitter van de Tweede Kamer. Op een ministerschap van Kolonien volgde in 1884 zijn benoeming tot gouverneur-generaal, welk ambt hij tot 1888 bekleedde.

Otto van Rees
gouverneur-generaal
van Nederlands-Indië

Het aantal van negen straten die reeds in de jaren '50 met de namen van deze 'Culemborgers overzee' werd gesierd, kreeg enkele jaren geleden uitbreiding toen in de wijk Landzicht nieuwe straatnamen moesten worden gegeven.

Naast de zeventiende eeuwse schrijver van schelmenromans dokter Nicolaas van Heins en de raadsheer-historicus Mr. Nicolaas Bosch, de beide achttiende eeuwse Culemborgse

raadsheren de rechtshistoricus Mr. Hendrik Brenkman en de filosoof Mr. Abraham Perrenot, de negentiende eeuwse burgemeester jhr. Mr. Leonhard Schorer en minister van justitie Mr. Johan Theodoor Hendrik Nedermeyer van Rosenthal én de twintigste eeuwse liberale politicus en Tweede Kamerlid Mr. Hendrik Cornelis Dresselhuys, vinden we nog twee Culemborgers vernoemd die hun carrière in Batavia maakten. Het zijn Pieter Walbeek en Christiaan Kleynhoff.

Pieter Walbeek liet in 1819 de vrije heerlijkheid Tienhoven (onder Everdingen) verkopen. Net als zijn vader, de stadssecretaris Jan Walbeek, die pakhuismeester in Bengalen was geweest, zocht hij een loopbaan in dienst van de V.O.C. Hij werd resident te Bandjermasin, Palembang en Cheribon, waarna een benoeming volgde tot toegevoegd buitengewoon raad te Batavia.

Pieters grootvader Pieter Walbeek werd in 1703 secretaris van de stad Culemborg. De vrije heerlijkheid Tienhoven kwam hem in 1740 aan na het overlijden van zijn schoonmoeder Johanna van Goor, weduwe van de schout en raadsheer Mr. Jodocus van Gaasbeek, een kleinzoon van de notaris en burgemeester Govert Anthonisz.

Een boeiende figuur was de uit Opper-Silezië afkomstige **Christiaan Kleynhoff**. Hij kwam in 1741 als geneesheer te Batavia, waar hij uiteindelijk stadsdokter en regent van het Buitenhospitaal werd. Als rentenier vestigde hij zich in 1763 in Culemborg, waar hij spoedig in de magistraat werd opgenomen en het tot burgemeester bracht.

Zijn betekenis ligt echter vooral in zijn grote botanische kennis en arbeid: in Batavia bezat hij een tuin, waar hij allerlei Indische en Chinese gewassen kweekte. Een aantal exotische gewassen dragen Kleynhoffs naam. Ook in Culemborg bezat hij een grote buitentuin, op 's-Heerenhof, en hij correspondeerde er met de bekende Zweedse botanicus Linnaeus.

Bij zijn komst naar Culemborg had Kleynhoff zich de heerlijkheid en het huis Enspijk aan de Linge aangeschaft. Hij overleed in 1777. Over deze bijzondere figuur verscheen in 1985 een aardig artikel van P.J. Florijn in het regionaal-historisch tijdschrift De Drie Steden, met de titel 'Christiaan Kleynhoff, een Culemborgs Oud-Indië-ganger' (jrg. 6, no. 3, pp. 3-7).

PER ABUIS

In het vorige nummer zijn in twee artikelen vergissingen geslopen, waarop de redactie alsnog de aandacht wil vestigen.

In het artikel 'Een interessante expositie in Buren' wordt Willem, aan wie in 1435 als gevolg van openlijk verzet tegen zijn leenheer hertog Arnold van Gelre de heerlijkheid Buren werd ontnomen, de laatste heer van Buren uit het geslacht Van Bosinchem genoemd (p. 17).

De stamreeks van de heren van Buren begint echter aan het eind van de twaalde eeuw met de broeders Alard en Otto van Buren. Wel zijn er relaties met het geslacht Van Bosinchem. Otto's oudste zoon, Alard, trouwde met Ida, dochter van Hubrecht van Bosinchem. Dit huwelijk bracht Beusichem echter nog niet aan Buren. Dat gebeurde ruim een eeuw later door het huwelijk van Alard heer van Buren met Mabelia van Caets, vrouwe van Bosinchem. Zij was een dochter van Gijsbert van Caets en Elisabeth van Bosinchem. Haar moeder Elisabeth van Bosinchem was een dochter van Hubrecht I van Bosinchem, heer van Culemborg.

In 1298 droeg Otto van Buren het kasteel te Buren op aan graaf Reinald van Gelre. Zijn zoon Alard kreeg spoedig onenigheid met zijn leenheer. De twisten tussen de heren van Buren en de hertogen van Gelre zetten zich nog meer dan een eeuw voort. Buren werd in 1472 in leen gegeven aan Frederik van Egmond.

Een tweede 'erreur' is geslopen in het artikel 'Van Oudheidkamer naar museum Elisabeth Weeshuis', waar onder de in 1942 voorgedragen bestuursleden, op p. 34, de architect Th. Ausems is genoemd.

Het betreft hier echter de pater jezuïet Th.W.A. Ausems die in 1953 promoveerde op het proefschrift 'Klank- en vormleer van het dialect van Culemborg'. De architect Th.A. Ausems was de eerste secretaris van het genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, maar zat eerst in een latere periode, dus niet al in 1943, in het bestuur van de Oudheidkamer. (red.)

J.B. VAN DEN HAM

DE NIEUWSTAD

Onderstaand artikel is een van de eerste aan de historie van Culemborg gewijde pennevruchten van Jan Bernardus van den Ham (1859-1926). Het werd geplaatst in de Culemborgse Courant van 18 maart 1885. Van den Ham werd in dat jaar aangesteld als onderwijzer aan de stadsschool in de Pijssestraat. Hij maakte veel aantekeningen uit de plaatselijke archieven, waarvan zijn collega onderwijzer J.D. Kalkhoven gebruik kon maken voor zijn in de jaren 1880-1890 verschenen 'Geschiedenis van Culemborg'. Van den Hams eigen publikaties beperkten zich tot enkele schetsjes en jaarverslagen.

Bovenal was hij een verenigingsman. Hij was voorzitter van gymnastiekvereniging Kracht en Vriendschap en oprichter van Culemborg en Oranje (1905). De collectie van door hem verzamelde voorwerpen, boeken en prenten betreffende de geschiedenis van Culemborg vormde de basis voor oprichting van de Oudheidkamer in 1928. (red.)

Een stad in vieren

Culemborg kan verdeeld worden in vier delen, welke alleen door bruggen met elkander in gemeenschap staan. Van het Zuiden komende, hebben wij: de Nieuwstad, van de vroegere Zandpoort tot de Binnenpoort, de Oude of Binnenstad, van de laatste poort tot de brug bij de Stadschool (1), de Havendijk, van daar tot de vroegere Lekpoort, en de Veerweg van de Lekdijk tot aan de rivier.

Kon een oud lofdicht uit de tijd van Karel V getuigen, dat Culemborg was: ... "eene schoone en wondre stad, die binnen (haren) muur drie kleine steden vat", thans zouden we met evenveel recht kunnen zeggen, dat vier kleine steden onze gemeente uitmaken. Hoewel niet zo scherp gescheiden als die delen zelf, dragen die vier steden toch een enigszins verschillend karakter. In de Nieuwstad heeft landbouw het hoogste woord, in de Oude stad dingen rijkdom, handel en nijverheid naar de kroon, en op de Havendijk zetelen

kleinhandel en schipperij. De Veerweg mag de fabrieksstad heten.

De Binnenstad is het oudst. Dan volgt de Nieuwstad, die in 1385 gesticht en ommuurd werd, daarna de Havendijk, waarvan de aanleg begon omstreeks 1370 en die een muur kreeg in 1427, en eindelijk de Veerweg, een schepping van de laatste helft der negentiende eeuw. De Nieuwstad kan dus dit jaar haar 500-jarig bestaan herdenken. Aan haar stichting is een geschiedenis verbonden, die hier zal volgen.

De dijk doorgestoken

Toen Culenborg ongeveer een eeuw bestaan had, was het nog omringd door verscheidene andere heerlijkheden. Ten Oosten lag Redichem, ten Zuiden vond men Caets en Lanksmeer, ten Westen bestonden Parijs, Goilberdingen en Paveijen. Zovele heren in dezelfde streek konden elkander het leven veraangename, en misschien deden ze dat ook wel, hoewel we ons overtuigd mogen houden, dat in een tijd, toen de grenzen der verschillende gebieden niet zo heel nauwkeurig waren bepaald en ieder heer zijn best deed zoveel mogelijk boven de ander uit te steken, er nu en dan twisten zijn uitgebroken.

Zo gebeurde het in 1251 (2), waarom is onbekend, dat de heren Wierik van Redichem en Heyden van Paveyen met elkander in onmin geraakten. Beiden voorzagen zich van krijgsvolk en oorlogswerktuigen, en zochten hulp bij hun bureu, die belust op buit en roem gaarne hun krachten beschikbaar stelden. Redichem werd bijgestaan door Johan, heer van Caets en Lanksmeer, terwijl Paveyen Hendrik, heer van Parijs aan zijn zijde had. De laatsten deden een inval in de bezittingen van Wierik en Johan, en namen daar hun toevlucht tot het gewone middel: brandstichting. De hutten der onderzaten lagen het eerst aan de beurt, omdat ze van hout waren en de minste tegenstand boden. Meer nog om deze schending van zijn eer te wreken dan uit verontwaardiging over het leed zijner onderdanen aangedaan, riep Wierik van Redichem het water te hulp. In een stormachtige nacht, toen het hoge rivierwater tegen de Lekdijk klotste, stak hij deze dijk door, tengevolge waarvan niet alleen een wiel ontstond, de Hoolcuyl (3), maar ook de landen van Parijs en Paveyen onder water liepen en veel mensen en dieren omkwamen.

J.B. van den Ham (1859-1926). Zijn collectie vormde in 1928 de basis voor oprichting van de Oudheidkamer. (foto K. v.d. Kar)

Met Culemborg verenigd

Maar deze wraak trof het meest de Culenborgers, die met de gehele twist niets te maken hadden. De toenmalige heer van Culemborg, Hubrecht II (4), misschien verheugd dat zich zulk een schone gelegenheid aanbood, bemoeide zich met de zaak. Door krachtige en slimme maatregelen wist hij het zover te brengen dat hij de vier heren gevangen nam en toen van hen schadeloosstelling eiste.

Maar hoe zouden ridders, die al hun inkomsten gebruikten om te leven en pas zo hevig gestreden hadden, vergoeding geven? Hubrecht hield hen echter gevangen totdat zij beloofden aan zijn verlangen te voldoen. De heren van Paveyen en Parijs verkochten hun bezittingen aan Hubrecht en trokken naar Zeeland. Wierik van Redichem stond hem zijn heerlijkheid af en ging te Culemborg wonen, waar hij stierf, terwijl de heer van Caets afstand deed van Lanksmeer. Zo werden dus Paveyen, Parijs, Lanksmeer en Redichem met Culemborg verenigd. De heerlijkheid Caets werd in 1520 aangekocht door Antonis van Lalaing.

De vier gehuchten bleven nog bewoond tot 1385 (5). Toen stond Gerard, heer van Culemborg, voor een grote som geld toe dat de Hollanders de Diefdijk verhoogden, waarna het overtollige water in het Culemborgse Veld niet meer kon worden afgevoerd en de dorpen - vooral Paveijen, Parijs en Lanksmeer - onder water geraakten. De bewoners verlieten hun erven en vestigden zich in Culemborg, waar ten behoeve van hen de Nieuwstad aangelegd en de St. Jans Kerk gebouwd werd (5). De naam van deze plaats, het Kerkhof van Lanksmeer, herinnert, evenals de Prijssestraat en de namen van sommige delen van het veld, nog aan deze vroegere heerlijkheden.

Noten (red.):

1. De in de jaren '40 van de vorige eeuw gebouwde Stads-armenschool aan de Havendijk, thans theater De Fransche School.
2. De Hoolkuil (holle of diepe kuil) ofwel zoals Mr. L. Sillevius opmerkt in het eerste artikel van zijn Culemborgsche Polderhistories (Culemb. Courant, 18 okt. 1930): dit schilderachtige wiel, "dat des te schilderachtiger geweest is, naarmate het minder vrachtjes puin had verzwolgen". De Achterweg was tot in de 16de eeuw rivierdijk.
3. Zie voor deze geschiedenis: Voet, p. 16 e.v.
4. Deze Hubrecht II is Hubrecht de Schenk die volgens een kroniek in 1249 aan de westzijde van de stad het eerste kasteel liet bouwen. Volgens Voet, wiens telling van de heren van Culemborg reeds in de twaalfde eeuw begint met Roelof of Rodolphus van Bosinchem, was Hubrecht de vierde heer van Culemborg.
Beltjes - in: Culemborg, Beeld van een stad - hanteert daarentegen een andere telling. Hubrechts gelijknamige zoon is bij hem de eerste heer van Culemborg. Bij Voet vinden we deze Hubrecht I als Hubrecht III.
5. Paveye werd reeds in de dertiende eeuw verlaten. Het altaar werd overgebracht naar de kapel van Lanxmeer, die toen, in elk geval voor 1294, tot parochiekerk werd verheven. Het Culemborgse Veld was dus reeds verlaten, en de latere Nieuwstad reeds bewoond voordat de Diefdijk werd aangelegd.

JOHAN VAN REDICHEM

EEN KEU OP HOL IN DE 'DIERENTUIN'

'Het was in het jaar 1882 dat het nog volop regel was dat stoelenmakers en klompenmakers 'maandag' hielden. De arbeiders verdienden niet veel, woonden in kleine huizen, droegen veelal lompen en hadden weinig behoeften. Hun enige troost was de jenever'. Aldus begint Johan van Redichem in 1934 een van zijn artikelen. De naam, een pseudoniem van Otto de Beus (1873-1959), is verbonden met tal van artikelen waarin het volksleven in Culemborg van rond 1880 wordt beschreven (1).

Het is een tijd waarin de machine en de fabrieksarbeid nog niet echt hun intrede hebben gedaan. Een tijd ook waarin lange werktijden, slechte huisvesting, drankmisbruik en analfabetisme de achtergrond zijn van een volksleven dat gekleurd wordt door een soort bijgeloof, types en volkshumor die al lang verdwenen zijn.

Otto de Beus, autodidact, socialist in hart en nieren, was een veelzijdig man. Hij had een open oog voor de noden van zijn tijd. In 1907 eerste raadslid voor de SDAP, was hij van 1927 tot 1931 wethouder, stond hij in 1905 aan de wieg van de coöperatieve verbruikersvereniging De Eendracht (later opgegaan in de Co-op) en zette hij zich actief in voor de drankbestrijding onder arbeiders. De Beus was daarnaast een fanatiek pleitbezorger van de zwemsport in onze stad.

Op oudheidkundig gebied stond hij eveneens zijn mannetje. De Beus was vanaf de oprichting in 1928 bestuurslid van de Oudheidkamer en in 1937 mede-oprichter van ons genootschap. Tot in de jaren '50 was hij de penningmeester. De Beus publiceerde zijn eerste 'volkstaferelen' in 1934. De meeste verhalen schreef hij echter in de periode 1945-1951. (red.)

Het was in het jaar 1880 dat onze stad in feestdos gestoken een nieuwe Burgemeester inhuldigde. Het was Jhr. Mr. Leonhard Schorer die toen aan de Varkensmarkt woonde, in het grote huis waarin later zovele jaren de familie Dresselhuys heeft gewoond (1).

Het muziekcorps stond voor het huis opgesteld en blies er lustig op los. De burgemeester met zijn echtgenote verschenen op het balcon, terwijl twee dienstboden in Zeeuwse klederdracht, beneden aan de geopende straatdeur stonden om de gasten binnen te laten. Ik herinner me die namiddag nog heel goed. De Varkensmarkt stond vol mensen. Op de pomp zaten enige jongens, welke ik altijd verdacht heb de hand te hebben gehad in een gein, die heel wat opschudding veroorzaakte en die ik U hier ga vertellen. De op de pomp zittende jongens riepen op eens: "de keu van Jans Tuut is op hol". Bijna iedereen begreep wat er gaande was.

Jhr Mr. Leonhard Schorer.

De dierentuin

(foto Gem. Arch. C'borg)

De "Dierentuin" was een kroeg die niet ter goeder naam en faam bekend stond. Verscholen achter 'n oude stadsmuur, was in een pittoreske muurtoren het eigenlijke drankhuis gevestigd. Bovendien was de "Dierentuin" door middel van een houten brug verbonden met de Singel. Midden op die brug was een hek dat afgesloten kon worden. Er kwamen 's avonds, als het donker was, deftige heren en knappe vrouwen, die altijd over de brug binnen kwamen. Er branden geen lantaarns en aan de kinderen werd verteld dat het spoken waren, dan bleef de jeugd van zelf wel uit de buurt. De waard van de "Dierentuin" had een vrouw die de baas

was en iedereen noemde haar tante Jet. Als er bezoek was, moest de waard aan een lier draaien, dan kwam er muziek uit. Het ding stond op het podium. Tante Jet droeg 'n zwarte muts die met een strik onder haar kin vast werd gehouden. De muts was gehuifd en kleine kunstbloemetjes zaten er op. Achter aan die muts hing een haarnet, waarin zij heur haar, dat in de ruitijd uitviel, verzamelde, zodat het gevulde net de indruk gaf dat zij weelderig in d'r haar zat. Als ze kwaad was, schold ze heur man uit voor 'n klophengst.

Er bestond in die tijd een zijstraat van de Ridderstraat naar de gracht. Het was 'n smalle straat, vol gebouwd met gribussen. Die straat heette "De Munt" en de eigenaar verkocht de woningen en ook de straat aan de Zusters die er het Pensioonaat "Mariakroon" lieten bouwen. Er was in die dagen, het spreekt vanzelf, een ontzettende woningnood en om nu aan al het gejammer van de opgejaagde "Munt"-bewoners tegemoet te komen, werd de "Dierentuin" als kroeg opgedoekt en de eigenlijke tuin volgebouwd met éénkamerwoningen, tegen de oude stadsmuur. In de muurtoren maakte men een boven- en een benedenhuis! Er bestond toen geen woningwet en dus ook geen bouwverordening, zodat vochtige krotten werden gebouwd, waarvan de huren door de daklooskomende gezinnen werden opgedreven, om maar de voorrang te kunnen hebben.

En zo bleef de naam "Dierentuin" voortleven tot het jaar 1930. Deze afzichtelijke achterbuurt heeft het vijftig jaren uitgehouden te bestaan. De krotten die uit oude stenen en afbraak waren opgebouwd, hadden ten koste van veel vernield mensengeluk, hun gewicht in goud ruimschoots opgebracht. Als uit een sprookje kwam een Burgemeester het gouden bestaansfeest met moker en breekijzer storen. Het devies van Burgemeester Keestra dat "vlees en bloed heiliger zijn dan goud", wist hij zegevierend te verwerken in zijn praktische woningpolitiek. Zo is Culemborg van zijn "Dierentuin" afgekomen. Het was als 'n botsing tussen oud en nieuw, tussen ideeën van toen en idealen van nu, tussen dodende zelfzucht en levenbrengend sociaal gevoel, tussen heerschappij van grof materialisme en zegepraal van zedelijk bewustzijn. De opkomende generatie zal later geen flauw vermoeden hebben wat dat alles heeft betekend (2).

De keu van Jans Tuut

In vertellingen als deze, mag van de hak op de tak gesprongen worden - ik ga nu weer naar 1880 terug. In die tijd stonden aan de Noordzijde van de Prijssestraat enige oude huizen, die waarschijnlijk in tijden van grote armoede en woningnood, in het midden waren dichtgemetseld om zodoende twee gezinnen te kunnen huisvesten, zodat de bewoners van de achterhuizen hunne uitgangen hadden aan de Molenwal tegenover de "Dierentuin".

In een van die achterhuizen woonde Jans Tuut. Voor het raam stond een varkenshok en daarnaast een toestel dat toen nog onder de Napoleontische invloed, secreet heette. Bij de burens van Jans was het precies zo. De bewoners hadden dus altijd het gezicht op hun have, hoewel er alles even haveloos uitzag. Ook Jans hield ieder jaar een varken, waarvoor zij aardappelschillen bedelde en op het land allerlei groen ging zoeken, ten einde haar kostganger aan het leven te houden en te mesten. Tegen de winter werd de keu geslacht. Dan kwamen twee boeremannen die zich met blauwe kielen en witte sloven verkleed hadden als slachters. Zij droegen riemen om hunne lijven waaraan leren kokertjes bengelden. In die kokertjes of foudralen, zaten messen en priemen.

Het was altijd voor de daar spelende straatjeugd een grote aantrekkelijkheid als de slachttijd was aangebroken. Jans had dan 'n grote ijzeren pot met kokend water gereed staan. De slachters bonden een touw aan een der achterpoten van het dier en moesten het in de regel met geweld uit het hok jagen, waarin het tot de buik in de drek stond. Daarna trok een der mannen aan het touw, terwijl de andere het beest tegen de grond duwde, en dan meteen een lang puntig mes in de hals stompte, en het daarna omdraaide, teneinde de halsslagader door te snijden. De kreten van het in doodstrijd verkerende dier benamen dan even de adem van de om dat toneel verzamelde jeugd. Tegelijkertijd stak Jans een koekepan toe om het bloed op te vangen dat telkens in een stenen pan werd gegoten. Dat was alvast voor de bloedworst.

Als het dier bijna uitgebloed was en de doordringende kreten waren verzwakt tot 'n zwak gereutel, dan bewoog de slachter de bovenliggende voorpoot waardoor het laatste gulpje bloed nog kon worden opgevangen. Daarna werd het

dode modderige beest in een bak gelegd en dan droeg Jans ketels en pannen met heet water aan, dat de slachters er overheen gooiden. Zij namen dan de krabbertjes en in een ommezien was het varken onthaard en helder blank schoon. Hierna werd het op een ladder gebonden, en overeind tegen de muur gezet. Dan werden de messen gescherpt, de buik open gesneden en de uitpuilende inhoud zorgvuldig gesorteerd - het ene voor de mestvaalt en het andere voor de worst en de balkenbrij. In die tijd kon men zulke tonelen jaar op jaar langs de openbare weg zien.

Het hok open gezet

In het jaar 1880 waarin het bovenstaande feest van de nieuwe Burgemeester werd gevierd, mestte Jans weer een keutje. Tot begrip van hetgeen nu volgt, moet men weten dat het woord "barg" een gesneden mannetjes varken en het woord "geld" een vrouwelijk niet-drachtig dier betekent.

Jans kocht altijd een "geld", doch werd in dat jaar door de varkenskoopman bedrogen met een niet gecastreerd varkentje. De gevolgen bleven niet uit, want tegen de tijd dat het varken volwassen werd, begon de natuur te spreken. Het dier werd lastig en probeerde over de afscheiding van het hok heen te springen. Dat bezorgde Jans heel veel zorg en ook aan de bureu, want het hok was niet berekend op de kracht van 'n half gek varken.

Het was in die tijd dat de keu onrustig en weer berig was. De jeugd van de wal wist dat en wist ook dat Jans naar het feest was, evenals de bureu. Toen hebben ze haar die poets gebakken en het hok opengezet. De keu ging uit wandelen en liep de Buiten Molenstraat in, weldra achtervolgd door 'n bende schreeuwende opgeschoten jongens en meisjes. Vlak bij de Varkensmarkt schrok het dier voor het lawaai van de muziek en keerde terug met een aangroeiende en joelende menigte achter zich. Als 'n lopend vuurtje was het bekend dat het varken van Jans op hol was, vandaar dat een deel van het publiek de Prijssestraat introk en door de Papensteeg naar de wal liep.

Het angstige dier liep bij de "Dierentuin" klem, sprong in de gracht en zwom naar de singel. Toen het aan de andere kant hijgend en schuimbekkend uit het water klauterde, stond het even rond te kijken alsof het in een sprookjesland was terecht gekomen. Tegelijkertijd verscheen ook Jans op de wal en onder de uitroep "O God, m'n keu" viel zij van

d'r stokje. Men lei haar in het gras terwijl tante Jet met water haar hoofd en polsen begoot. En juist toen Jans weer bijkwam, kwamen twee niet geheel nuchtere nachtwakers, die die dag politiedienst moesten doen, uit de "Dierentuin" te voorschijn. Zij joegen vloekend de menigte uiteen.

Ik ging weer naar de Varkensmarkt terug, waar timmerlieden van de toenmalige "Stadsbaas". bezig waren de vetpotjes aan te steken die bij wijze van sierverlichting aan de raamkozijnen van het huis waren aangebracht. Het werd avond en het huis van de Burgemeester zag er uit als of het in sprookjesland stond.

'Willemientje, oarig kiendje'

In dezelfde maand van dat jaar vloog een grote ooievaar over ons land en droeg aan mooie lintjes een gouden mandje in z'n bek, want Koning Willem III en Koningin Emma verwachtten een klein prinsje. En toen kwam er een prinsesje, het werd Wilhelmina genoemd. Toen het prinsesje enige jaren oud was, schreef Pater van Meurs (3) hier in Culemborg een gedicht, waarvan ik twee coupletten overschrijf:

*Willemientje
Aorig kiendje,
Waar ik zooveul goeds van heur,
Dukkels, 'k gleuf wel duuzend keêren,
Was 'k neisgierig, vol begeeren
Oe te zien ien kleur en fleur.*

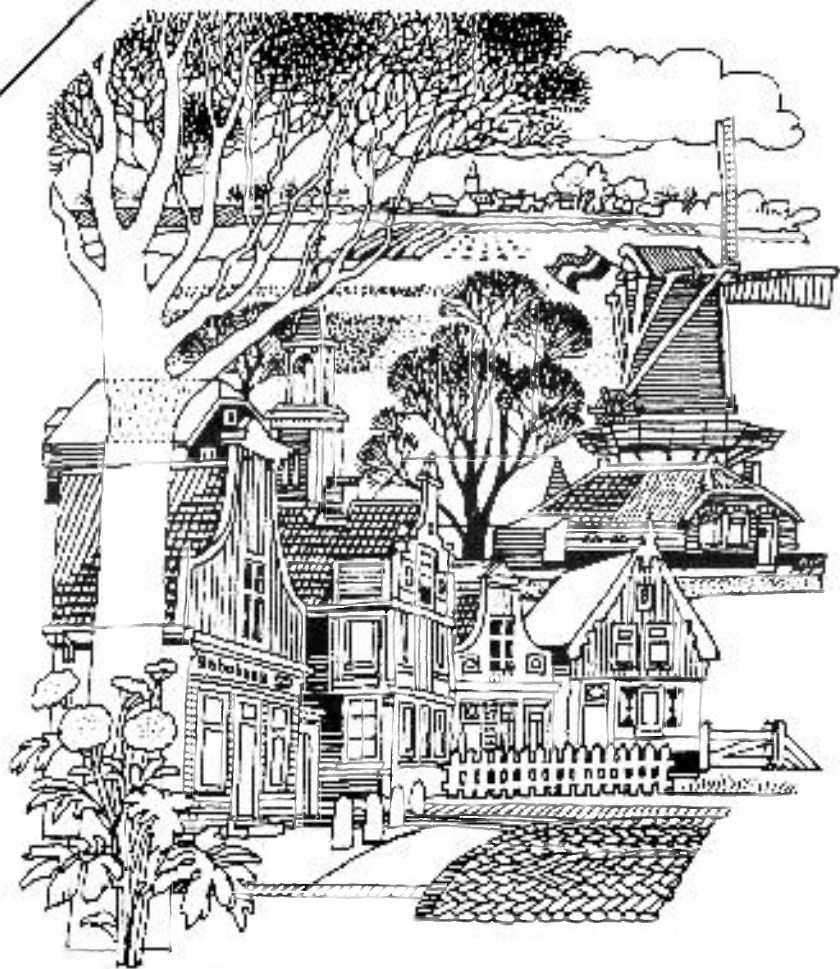
*Heug van jaoren,
Gêft 'et vaoren
Met de spoor gen pas veur mien,
Anders hà'k al lang 'en reiske
Naor den Haag gedaon, lief meiske,
Enkel um oe maor te zien*

Klinkt alles, wat ik uit 1880 hier vertel, niet als 'n sprookje? En toch is alles werkelijk zo gebeurd. Dat kleine prinsesje is nu al een bedaagde Koningin geworden. Heden (1934, red.) gaan nog altijd vele mensen naar Den Haag, enkel om Haar te zien. Dat is dus het enige wat in werkelijkheid een sprookje gebleven is.

Noten (red.):

- (1) De Beus schreef een 30-tal folkloristische schetsen. Deze verschenen alle in de Culemborgse Courant. Het hier afgedrukte artikel is deel III van 'Legendarisch Culemborg' en verscheen in de C.C. van 20 oktober 1934.
- (2) Het pand Maria Regina was gebouwd in opdracht van de in 1834 in Leiden geboren arts Leendert Fangman. Deze vertrok in 1874 naar Renkum, waarna Cornelis Wilhelmus Dresselhuys (1834-1912) er intrek in nam. Jhr. Mr. Leonhard Schorer was burgemeester van Culemborg van 1880 tot 1887. In dat jaar werd hij benoemd tot burgemeester van Middelburg. Hij overleed aldaar in 1907.
- (3) Op de plek van de 'Dierentuin', op de hoek van de Molenwal en het Jach, vinden we nog tegenwoordig de daarvoor in de plaats gebouwde woningen van het 'Volkslogement'.
- (4) Pater Bernardus van Meurs, schrijver van het 'Kriekende Kriekske', was eerst leraar aan het Seminarie en later kapelaan. Hij woonde tot 1896 te Culemborg.

Hier en in de andere duizend
dorpen en steden van ons land
zijn in het verleden de
coöperaties ontstaan die we
nu kortweg de Rabobank noemen.
Daarom is de Rabobank van
oudsher overal diep geworteld.

BOERENSTRAAT 1
CHOPINPLEIN 27

Rabobank
staat dicht bij u

PROF. DR. OTTO J. DE JONG

CULEMBORGS GESCHIEDENIS IN GETALLEN

Op 15 mei 1991 gaf onze voorzitter dr. Otto J. de Jong zijn laatste college als hoogleraar aan de Faculteit der Godsgelerdheid van de Rijksuniversiteit te Utrecht. In de bibliografie die toen verscheen en die ruim 40 jaar en meer dan 300 titels omvat (1), worden twee artikelen niet gevonden. Ze dateren van 1952. Vielen ze buiten het kader van de bibliografie of waren deze pennevruchten van een student in de vergeethoek geraakt?

Hoe het ook zij, de redactie vond beide artikelen, "Culemborgs geschiedenis in getallen" en "Kerkelijk Culemborg in getallen" (2), ook nu nog lezenswaardig. Ze verschaffen ons een beeld van het Culemborg zo kort na de oorlog en geven een inzicht in de ontwikkeling van zijn bevolking in de twee eeuwen daarvoor. In dit dubbelnummer publiceren we het eerste artikel, het tweede volgt in nummer zeven van de 'Culemborgse Voetnoten'.

Prof. De Jong promoveerde in 1957 op 'De Reformatie in Culemborg', werd in 1955 predikant en in 1964 lector in de kerkgeschiedenis in Groningen. Sinds 1968 en sinds 1972 was hij als hoogleraar respectievelijk verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en de Rijksuniversiteit te Utrecht. (red.)

Op 14 December 1952 zal het tweehonderd jaar geleden zijn dat ds. A.W.K. Voet van Oudheusden in de pastorie van Ankeveen de correctie voltooide van zijn werk over Culemborg. In 1753 kwamen beide delen bij de Utrechtse boekverkoper J.H. Vonk van Lynden van de pers. Het eerste stuk bevatte de "Historische Beschryvinge van Culemborg", het tweede deel een "Beschryving van de stad Culemborg". Het zwaartepunt van het werk ligt voor ons in het eerste gedeelte, daar juist de historie de grootste belangstelling trekt en men er minder interesse voor heeft hoe Culemborg er in 1752 uitzag.

Ook de latere beoefenaren van onze plaatselijke geschiedenis legden de nadruk op deze historische bijzonderheden. J.D.J. Kalkhoven poogde "Voet" te herschrijven, maar zijn werk

bleef onvoltooid. J.B. van den Ham bracht veel oud materiaal in veiligheid, doch beperkte zich tot het schrijven van enkele schetsjes. Mr. L. Sillevis had aan Culemborg een nieuwe "Voet" kunnen schenken. Toen hij een massa fragmenten had aangedragen, trok hij zich echter in het Gorkumse terug. Wij hopen dat dit niet definitief is. Thans is aller hoop op Mr. P.J.W. Beltjes gevestigd, die het dichtste bij de bronnen zit (3). Zijn misschien de tegenwoordige historici te "wetenschappelijk" geworden en moet er nog teveel detailwerk geleverd worden voordat men aan de samenvatting toe is ? Maar het zou zo aardig zijn

De bronnen

In de hier volgende studie moge enig materiaal verschaft worden aan de toekomstige geschiedschrijver betreffende Culemborgs bevolking. Tijd ontbrak om een "sociografie" op te zetten, zodat met het aanbieden van getallen moet worden volstaan, maar reeds daaruit kunnen enkele conclusies getrokken worden.

Op 31 mei 1947 werd ook in Culemborg de twaalfde nationale volkstelling gehouden. De uitkomsten hiervan zijn voor onze gemeente reeds geruime tijd verschenen doch werden tot nu toe nog niet uitgewerkt. De cijfers winnen aan betekenis tegen de achtergrond van volkstellingen in vroeger tijd. Die oudere gegevens werden verkregen dank zij de bereidwilligheid van de plaatselijke Gemeentesecretarie - inzonderheid worde hier dank gebracht aan de heer D.W.M. Louwerse - en van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht. Bij het Centraal Bureau voor de Statistiek zijn de officiële cijfers van 1947 voor Culemborg verkrijgbaar. Teneinde een beter overzicht te verkrijgen zullen in het navolgende alleen de daaruit berekende percentages worden weergegeven.

Tweehonderd jaar geleden

In 1770 werd te Culemborg een volkstelling gehouden waarvan de uitkomsten bewaard zijn gebleven in het archief (Oud Archief, inv.nr. 128). Binnen de poorten der stad, dus in het gebied dat nog steeds door grachten wordt omringd, stonden toen 673 huizen waarin 2.975 mensen woonden. In ieder huis verbleven dus ruim vier personen. Daarbuiten - langs de Lekdijk, op Redichem, in de Hond en in het Veld, stonden 66 huizen met 354 bewoners. Hierbij werden ook de

steenfabriek aan de Lek met 30 en de geweerfabriek buiten de Slotpoort met 41 arbeiders gerekend.

Culemborg telde in 1770 dus 3.311 inwoners. Toen de Jezuïeten omstreeks 1550 hun rapporten uitbrachten stelden zij het aantal Culemborgers op 3.500. In ruim tweehonderd jaar was hier dus de bevolking achteruit gegaan, terwijl Nederland gegroeid was (4). De belangrijke handelsplaats uit de zestiende was een stil landstadje geworden zoals het huidige Vianen of Wijk bij Duurstede: aan de Havendijk woonden nog enkele schippers, in de Nieuwpoort stonden boerderijen en in de oude binnenstad woonde de "burgerij". In kleine bedrijfjes werkten de eigenaren met enkele knechts. Pas in de negentiende eeuw zouden de fabrieken ontstaan. Culemborg was arm: uitgezogen door het Kwartier van Nijmegen van 1720 tot 1748, en vele pogingen van de Nassause Domeinraad na 1750 om de plaats weer tot bloei te brengen, faalden. Culemborg reageerde traag, maar langzamerhand echter had het werk van de Domeinraad succes. De bevolking ging weer toenemen en in 1804 telde de stad bijna 4.000 inwoners (Oud archief, inv.nr. 129). Reeds bij de kerkelijke tellingen in 1809 en 1811 was dit aantal met ruim 250 gepasseerd.

De negentiende eeuw tot heden

De stad Culemborg is niet geleidelijk gegroeid (4). In de dertig jaren tussen 1770 en 1810 nam de bevolking jaarlijks met 0,7 procent toe. Op elke duizend inwoners kwamen er dus ieder jaar zeven bij. Nederland groeide in die tijd iets sneller. In de slechte tijden tussen 1810 en 1840, toen het economisch leven slechts heel langzaam weer op gang kwam, bedroeg dit getal 0,3.

Daarna verandert het beeld: industrieën komen op, de spoorlijn wordt aangelegd (1868), terwijl het platteland werkkrachten over heeft. Men trekt er naar de stad waar "werk" te vinden is, al geven werktijden en woningtoestanden daar heus geen stof tot roemen! Vanaf 1840 neemt de bevolking jaarlijks op z'n minst weer met 0,7 procent toe, ja, een tijdje, na 1860 en 1880, zelfs met ruim 1,4! De eerste wereldoorlog geeft de grote klap: na 1910 groeit de bevolking zéér weinig en na 1920 is er zelfs een absolute stilstand. Pas vlak voor de Tweede Wereldoorlog is er sprake van enig herstel en wordt het oude percentage van 0,7 weer bereikt. Samenvattend kunnen we zeggen dat de slechte

jaren tussen 1810 en 1840 en tussen 1914 en 1935 lagen. De stad is "gezond" gegroeid van 1770 tot 1810, van 1840 tot 1914 en na 1935, met als hoogtepunten de perioden 1860 tot 1870 en 1880 tot 1890.

In 1947 bestond de totale bevolking uit 10.430 personen. In gestichten en instellingen woonden toen 62 mannen en 273 vrouwen. Het grootste deel hiervan wordt ingenomen door Mariakroon en Augustijnerklooster. Toen voor 1936 hier het Klein-Seminarie van het aartsbisdom Utrecht gevestigd was met zo'n 250 tot 300 studenten, werden daardoor de cijfers voor de Rooms-Katholieke groep tussen 1850 en 1930 iets hoger.

Door de tijden heen laat de loop van de bevolking zich vanaf 1770 als volgt herleiden: Culemborg telde in 1770 3.311 inwoners, in 1810 4.270 en in 1850 5.121. In de laatste eeuw nam het aantal verder toe van 6.215 in 1870, en 7.685 in 1890 naar 8.965 in 1910. Tussen 1930 en 1947 groeide het inwonertal van 9.377 naar 10.430.

Honderd Culemborgers nu

Terwijl we verder de gegevens van 1947 op de voet volgen, zullen we hier en daar een vergelijking maken met vroeger en een opmerking plaatsen. Een honderdtal Culemborgers zijn daartoe - zo stellen we ons voor - op de Markt bijeen gebracht en gaan staan in verschillende vakjes die op het plaveisel zijn getrokken. Dan komen honderd mannen, daarna de werkende mannen, en vervolgens zo ook de vrouwen aan de beurt. Honderd mensen! Zo worden de percentages direct duidelijk. We splitsen het voor u uit:

Boeren:

Van de honderd Culemborgers wonen er 89 in de stad en elf daarbuiten, hetzij op Redichem, langs de Dijk of in het Veld. Die elf zijn niet allemaal boeren. Bovendien: ook in de stad, vooral in de Nieuwpoort treft men nog enkele boerderijen aan.

Immigranten:

Van de honderd Culemborgers zijn er gemiddeld 30 niet hier geboren: tien komen er uit Gelderland, acht uit Zuid-Holland, vijf uit Utrecht, en dan volgen nog Noord-Holland en Noord-Brabant en de overige provincies. Hoe jonger de mensen, des te meer komen er uit Utrecht. Voor de laatste jaren heeft Utrecht Gelderland van de eerste plaats gedrongen: van de honderd die van buiten komen, zijn er

onder de jongeren 31 uit Utrecht, 22 uit Gelderland, 20 uit Zuid-Holland en veertien uit Noord-Holland. Voor de ouderen zijn deze cijfers: 33 uit Gelderland, 25 uit Zuid-Holland, zeventien uit Utrecht, zeven-en-half uit Noord-Holland en zeven uit Noord-Brabant.

Zulk een berekening scheert zuigelingen en grijsaards natuurlijk over een kam. Maar als we nu eens apart letten op de inwoners die voor 1920 geboren zijn, dan blijkt dat er daarvan 40 niet in Culemborg geboren zijn. Op iedere tien oudere Culemborgers zijn er dus vier geen "echte" Culemborgers! Vooral veel personen in overheidsdienst, bij het onderwijs of in het vrije beroep komen "van buiten", en uit de aard der zaak weinig landbouwers. Nu is het eigenlijk dwaas dat de statistiek alleen op de geboorteplaats let. Men kan toch veel beter zeggen dat iemand Culemborger is wanneer zijn levenswerk daar ligt en hij de invloed van Culemborg heeft ondergaan?

Nog even één vergelijking met vroeger: honderd jaar geleden, in 1849, waren er op de honderd Culemborgers 23 die van buiten kwamen. Ook toen was reeds één derde gedeelte daarvan afkomstig uit Gelderland. We spraken al over die "trek naar de stad", waar werk was te vinden. In 1869 was het percentage der "immigranten" 27. Langzaam zien we dit cijfer dus toenemen. Hun kinderen die hier geboren zijn, gelden in 1947 alweer als "echte" Culemborgers!

Merkwaardig is ook dat in de vorige eeuw meer mannen dan vrouwen van buiten kwamen en dat thans precies het omgekeerde het geval is. Nu worden zulke berekeningen beïnvloed door het feit dat in de vorige eeuw telkens veel seminaristen hier woonden en dat in 1947 het nonnenklooster (met kostschool en ziekenhuis) natuurlijk veel zusters van buiten de stad bevat.

Minder jeugd

Kleinere gezinnen:

Van de honderd Culemborgers zijn er 42 gehuwd. Er staan dus 21 echtparen op de Markt. Drieënvijftig Culemborgers zijn ongehuwd en vijf gehuwd geweest (in weduwstaat of gescheiden van echt). Van die ongehuwden zijn er achttien jongens en negentien meisjes beneden 21 jaar (kostschool!), drie mannen en twee vrouwen tussen 21 en 25 jaar, en zes

mannen en vijf vrouwen boven 25 jaar.

Ruim honderd jaar geleden was de verdeling anders: 31 waren toen gehuwd (15 à 16 echtparen), 62 ongehuwd en zeven waren gehuwd geweest. In 1890 was dit nog het geval. In de loop der jaren zijn dus de gezinnen kleiner geworden: Twee kinderen per gezin is thans normaal, terwijl nog vijftig jaar geleden drie tot vier kinderen per gezin het gemiddelde was.

Ouderdom:

Wanneer we die honderd Culemborgers uit 1947 nu eens volgens de leeftijd rangschikken en dan tussen haakjes de cijfers van 1899 zetten, dan blijkt ons dat er 37 (47,5) beneden de 20 jaar zijn, 30,5 (26,1) tussen 20 en 40 jaar, twaalf (9,3) van 40 tot 50 jaar, zestien (13,1) van 50 tot 70 en viereenhalf (3,4) boven de 70 jaar. Er wonen nu naar verhouding meer ouderen in Culemborg, de gezinnen zijn kleiner en dus is het gedeelte van de jeugd merkbaar teruggelopen. En in Culemborg is het blijkbaar gezond wonen!

Werkkring:

De statistiek leert dat 40 Culemborgers werken. Dan volgen 20 huisvrouwen (werken die soms niet?), 27 kinderen beneden 15 jaar, bijna zes op school boven 15 jaar of in dienst en zeven zonder beroep (boven 65 jaar). Van de honderd Culemborgers werken er dus 40, zowel mannen als enkele vrouwen, in de fabriek, in de winkel, op het land, het kantoor of waar dan ook. Er staan er 20 in de keuken - de huisvrouwen -, 27 spelen er nog, zes "studeren" of dragen een uniform, en zeven zitten er op een bankje, overdag tenminste, want 's avonds zitten er anderen en daarover zwijgt de statistiek.

Kerk:

Er waren 45 Culemborgers Rooms-Katholiek, 37 Nederlands-Hervormd, tien wensten niet meer tot een kerkgenootschap gerekend te worden en ruim acht hoorden er tot kleinere groepen. Om heel precies te zijn: 2,8 waren er Gereformeerd (Ridderstraat) en 1,8 Oud-Katholiek (Varkensmarkt), één was Christelijk-Gereformeerd (Ridderstraat), 0,9 Evangelisch-Luthers (Goilberdingerstr.), 0,6 Gereformeerd (Jodenkerkstr.) en 0,9 behoorde tot andere groepen. Op deze cijfers komen we nog uitvoerig terug in een volgend artikel (5).

Bevolkings-pyramide

Wanneer alle Culemborgers op de Markt bij elkaar zouden komen zoals dat bij de Van Riebeeck-feesten het geval was (Jan van Riebeecks vader was eigenlijk ook geen "echte" Culemborger en Jan zelf vertrok al heel jong naar Schiedam maar we zijn hem toch dankbaar dat hij juist hier geboren is!), en wanneer dan op de voorste rij de kindervagens zouden staan met de allerjongsten en daarachter de ouderen - jaar op jaar gerangschikt, links de mannen en rechts de vrouwen -, dan zouden we van bovenaf een soort driehoek zien met een hele brede basis die naar boven toe steeds smaller zou worden.

Het is gemakkelijker en minder rumoerig om dit op grafiekenpapier te doen waar iedereen slechts een vierkante millimeter nodig heeft. Dan zien we een duidelijke "knik" in de lijn, bij de jaren 1886 en 1887. Was dat een zwak geslacht zodat er naar verhouding reeds meer van zijn overleden? Neen, maar in die jaren zijn er minder huwelijken gesloten (landbouwcrisis!) en minder kinderen geboren.

Iets dergelijks zien we tussen de jaren 1914 en 1918. Dan volgt na 1919 weer een toename. Vanaf 1929 lopen de cijfers weer terug (vooral ook in de oorlogsjaren). Over de hoeveelheden babies van na de oorlog zegt de statistiek (1947!) nog niet zoveel, maar de geboortecijfers van het stadhuis maken ons duidelijk dat er gemiddeld meer geboorten per jaar zijn dan voor de oorlog, al zijn de 165 jongens en 145 meisjes van 1946 niet meer geëvenaard.

Honderd Culemborgse mannen

Ouderdom:

Op de honderd mannen zijn er 62 werkenden, 27 jongens beneden 15 jaar, zeven onder dienst of op school boven 15 jaar en vier zonder beroep (vooral boven 65 jaar). Precies vijf jaar later, op 31 mei 1952, waren er van de 62 mannen die werken konden, vijf à zes werkloos (vooral in de tabaksindustrie, minder in de bouwvakken en in de landbouw).

Werkkring:

Er zijn 43 gehuwden bij, 53 ongehuwden en bijna vier weduwnaars. Van de honderd werkende mannen zijn er 64 werkzaam in de nijverheid (houtindustrie 21,5, tabaksindustrie

18, metaalnijverheid 12, bouwnijverheid 6, overige beroepen 6,5), vijftien werken er in de handel (handel 6, verkeer 5 en winkel 4), dertien in de landbouw, terwijl er nog zes in andere diensten (overheid of vrij beroep 4, onderwijs 1 en eredienst 1), één in het crediet-, bank- en verzekeringswezen, en één in andere beroepen werken;
of anders verdeeld:

van die honderd werkende mannen zijn er 20,3 zelfstandige bedrijfshoofden (landbouw 6,5, handel 4, winkel 3), 60 arbeiders waarvan 47 in de fabriek (17 houtbewerkers, 15 sigarenmakers, 9,5 metaalbewerkers, 4,5 bouwvakarbeiders, vier landarbeiders en tien in andere werkkringen), elf employeés (waarvan vier in overheidsdienst of vrij beroep, één bij achtereenvolgens onderwijs, verkeer en eredienst, en vier in andere werkkringen) en 8,7 in andere postities. Vooral onder de oudere arbeiders werken de meesten in de meubel- of de tabaksindustrie. Bij de jongeren komt ook de metaalbewerking op de voorgrond.

Forensen:

Van de honderd werkende mannen vinden er tien hun werkkring buiten de stad. Zij reizen per trein naar hun werk, verder maakt een kleiner deel gebruik van rijwiel, bus of auto.

Honderd Culemborgse vrouwen

Ouderdom:

Op de honderd vrouwen zijn er 40 huisvrouwen, negentien zijn buitenshuis werkzaam, 27 meisjes zijn jonger dan 15 jaar, vier boven de 15 jaar zijn nog op school, en tien zijn zonder beroep (niet uitsluitend ouder dan 65 jaar!).

Werkring:

Er zijn 42 gehuwde vrouwen bij, 53 ongehuwden en vijf weduwen. Van die 42 gehuwde vrouwen werken er 38 uitsluitend thuis als huisvrouw, twee helpen bovendien mee in het eigen bedrijf, terwijl er twee naast hun huishoudelijke taak ook buitenshuis werken.

Van de honderd buitenshuis werkende vrouwen zijn er 26 werkzaam in de nijverheid (kledingindustrie 16,5; voedings- of tabaksindustrie 3,5; en in andere werkkringen 6), werken er 21 werken in de handel (winkel 16, verkeer 5), negentien in overheidsdienst of een vrij beroep (negen bij het onderwijs), en werken er nog elfenhalf in de landbouw, anderhalf in bank- en credietwezen, en drie in andere beroepen.

Forensen:

Van de honderd buitenshuis werkende vrouwen werken er negen buiten de stad (waarvan zes in de kledingindustrie; verder vooral op kantoor of in winkels). Zij reizen bijna allen per trein.

Samenvatting

Ons oude Culemborg is in de laatste eeuw een industrieplaats geworden. Tweederde gedeelte van de kostwinners is op de fabrieken aangewezen. De nijverheid is echter vrij eenzijdig op hout- en tabaksbewerking gericht. Dit maakt de stad zeer gevoelig voor conjunctuurwisselingen. Een betere verdeling van het risico gaat uiterst langzaam. Onder de jongeren is meer animo voor metaalbewerking. De ligging aan spoor- en waterwegen in het midden van het land maakt de handel vrij belangrijk. Daarop volgt de landbouw met hoofdzakelijk kleinbedrijf (meestal gepacht). De stad trekt steeds mensen aan, doch flinke groei wordt door de woningnood gestuit. De treinverbinding richt de stad economisch op Utrecht (voor 1945 ook pedagogisch). Hierdoor mist Culemborg de grote middenstand (en scholen) die plaatsen als Tiel en Zaltbommel wel bezitten.

Noten (red.):

- (1) Bibliografie van dr. Otto J. de Jong. Samengesteld door V.H. Groothoff. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit. Utrechtse bibliografische reeks, nummer 2.
- (2) Beide artikelen verschenen in de Culemborgse Courant van 18 juli en 8 augustus 1952.
- (3) Sillevis was van 1940 tot 1954 secretaris-penningmeester van het waterschap van de Linge-uitwatering. Na zijn pensionering vestigde hij zich wederom in Culemborg. Zijn historische activiteiten bleven daarna echter beperkt. Beltjes werd in 1950 benoemd als Provinciaal Chartermeester bij de Gelderse Archiefinspectie.
- (4) Deze schatting van 3.500 inwoners is erg hoog. Een getal van rond de 2.300 inwoners in 1570 is reëler. De ontwikkeling tot 3.100 inwoners in 1770 is evenmin geleidelijk geweest als de groei nadien:
Op een flinke bevolkingsgroei tot de jaren 1640 (ca. 3.600 inwoners) volgde een sterke daling die uitmondde

in de rampjaren 1672-1673 (nog slechts ongeveer 2.700 inwoners). Tot 1710 is er opnieuw redelijke groei. In de jaren 1720 daalt de bevolking om vanaf 1730 weer toe te nemen. Een flinke daling treedt in met de jaren 1740. Pas na 1760 stijgt het bevolkingstal opnieuw. Dit beeld van het bevolkingsverloop is ontleend aan: Drs. A.J. Blommers, Een graafschap onder de last van de admodiatie. Culemborgse regenten en bestuur, 1720-1750 (doct.scriptie R.U.U., 1989)

- (5) Dit is het artikel 'Kerkelijk Culemborg in getallen'.

BERT BLOMMERS

VOET GROEIDE IN 1989 EN 1990 GESTADIG DOOR

Na de topjaren 1987 en 1988 deed het historisch genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden het in de jaren 1989 en 1990 wat rustiger aan. De activiteiten beperkten zich naast enkele 'Waldeckse perikelen' tot het normale patroon van vier lezingen en een excursie naar een bezienswaardigheid in de regio.

Op 9 februari 1989 hield mw. dr. J. Hollestelle een lezing over haard- en kachelstenen. Na de jaarvergadering die werd gehouden op 29 maart, vertelde de heer B. Holtkamp over de geschiedenis van de R.K. St. Barbarakerk. Op 31 oktober hield museumconservator drs. P. Schipper de eerder in 1988 wegens ziekte uitgestelde lezing 'Culemborg in dubbelbeeld'. Zestig personen waren daarbij aanwezig.

Op 1 juli deed een gezelschap leden van de Waldeckische Geschichtsverein uit Bad Wildungen Culemborg aan ter gelegenheid van het feit dat graaf Philips Theodoor van Waldeck 350 jaar geleden werd ingehuldigd als graaf van Culemborg. Het gezelschap werd in de Barbarakerk verwelkomd door voorzitter J. Ekering. Na een stadswandeling, een bezoek aan de Lutherse kerk en een ontvangst op het stadhuis, werd in het museum Elisabeth Weeshuis de maaltijd genoten. De heer Veerman verzorgde aldaar in zijn beste Duits een lezing over 'Waldeck in Culemborgse archieven'.

Plannen werden gesmeed voor een tegenbezoek aan Waldeck in 1990. Een commissie bestaande uit mw. H. Dresselhuys ('vrienden'), de heren Schipper (museum), Nijssen (lutherse kerk) en ons bestuurslid de heer Blommers, die in februari 1990 een verkennend bezoek aan de Waldeckse steden Arolsen, Korbach, Waldeck en Bad Wildungen bracht, zette zich aan de voorbereiding. Als opwarmer verzorgde Peter Schipper na de stamppotmaaltijd op 24 januari aan de hand van vakantiedia's een lezing over Waldeck.

Het driedaagse bezoek dat van 18 t/m 20 mei had moeten plaats vinden, werd evenwel alsnog in april afgeblazen omdat er in het betreffende Pinksterweekeinde onvoldoende hotelaccommodatie voor handen bleek. Uit een door de 'Vrienden' in het najaar gehouden steekproef bleek te weinig animo voor deelname. Vanuit 'Voet' worden initiatieven ontplooid om in oktober 1992 (300ste sterfdag van graaf Georg Friedrich van Waldeck) alsnog met een gezelschap richting Waldeck af te reizen.

De eerste lezing in 1990 werd dinsdag 20 februari gehouden door de heer J.R. Mulder. Hij gaf een boeiend betoog over de 'Ontwikkeling van Culemborg en omgeving in bodem en landschap'. Na de jaarvergadering op 28 maart luisterden de leden nu eens niet naar een voordracht, maar toog men naar het 'Susterhuys'. De eigenaar, de heer Lempers, toonde daar een selectie van de vondsten die waren opgegraven in de tuin en een tweetal waterputten.

De lezingencyclus werd afgerond met een tweetal lezingen in het najaar. Drs. B.J.A. van Bavel verzorgde op dinsdag 9 oktober onder grote belangstelling een lezing over de nog weinig gekende geschiedenis van de abdij van Mari nwaard. Ons bestuurslid de heer A. Alink gaf tenslotte op 30 oktober de lezing 'Graven in oude grond' waarin hij vertelde over de opgravingen in de kasteeltuin en die in en om het 'Susterhuys'.

In beide hier besproken jaren vormde een excursie de afsluitende activiteit van het jaar. Op zaterdag 18 november 1989 werd een bezoek gebracht aan de gerestaureerde kerk van Buurmalsen. Architect W.A. Mazzola, die het gezelschap rondleidde, gaf o.a. een interessante toelichting op de bij de restauratie bloot gelegde middeleeuwse muurschilderingen. Zaterdag 17 november 1990 werd een werkelijk stormachtig

bezoek gebracht aan kerk in Erichem. Architect N.C.G.M. van der Rijt verzorgde hier de rondleiding, terwijl een enthousiaste ds. Scheffer dia's vertoonde.

Conservator Peter Schipper toont de gasten uit Waldeck het kerkzilver van de Lutherse Kerk. (foto Th. van Dam)

In de samenstelling van het bestuur kwam in 1989 en 1990 slechts een bescheiden wijziging. Door de leden werden op 29 maart 1989 mw. W. Dresselhuys-Schoutendorp en de heren A.J. Blommers en A. Alink herkozen. Zij waren periodiek aftredend. Op de jaarvergadering van 28 maart 1990 viel die eer ook te beurt aan mw. M.A.Th Budde-Burgers en de heer J. Ekering. Omwille van de continuïteit werd besloten tot uitbreiding van het aantal bestuursleden naar zeven. De heer R. van de Velde werd het zevende wiel aan de wagon.

Het uitbrengen van de 'Culemborgse Voetnoten' ondervond in 1989 enige vertraging. In februari verscheen het derde nummer. Na het afstuderen van de redacteur, ons bestuurslid de heer A.J. Blommers, lukte het hem nog in december het vierde nummer uit te brengen. Dit vierde nummer werd geheel gevuld met bijdragen van eigen leden. Behalve de

redacteur droegen Kees van Hattem, Richard van de Velde, André Hoek en Peter Schipper met artikelen een steentje bij.

Het redigeren van de "Culemborgse Voetnoten" is nagenoeg een éénmans-klus. Door bijzondere omstandigheden (nieuwe werkkring en verhuizing van de redacteur) verschenen er in 1990 geen "Voetnoten". Met het uitkomen van dit dubbelnummer wordt de draad weer opgepakt. Het blijft echter wenselijk dat zich meer van onze leden daadwerkelijk met graafwerk in archieven, registers, oude kranten en historische literatuur willen bezig houden.

De gunstige ontwikkeling van het ledental van ons genootschap zette zich in 1989 en 1990 voort. Weliswaar werd de grote sprong voorwaarts van 135 naar 190 leden, die in het jubileumjaar 1987 werd gemaakt, in de navolgende jaren niet meer herhaald, maar het aantal 'Voet'-leden vermeerderde zich nadien toch met een jaarlijks getal van zo'n 20 nieuwe leden. Ultimo 1988 telde "Voet" 214 leden. Ultimo 1990 was dit getal tot 252 leden gegroeid, een toename in twee jaar met 38 leden. Eind november 1991 benadert het ledental inmiddels de 270.

Hoewel met name in 1990 - door het niet meer verschijnen van de "Voetnoten" en het niet doorgaan van de excursie naar Waldeck - enige wolkjes de hemel verduisterden, ontwikkelde ons genootschap zich in de voorgaande twee jaren voorspoedig en wist het zijn aantrekkingskracht op de historisch geïnteresseerde Culemborger vast te houden.

Moge die ontwikkeling zich voortzetten in 1992, wanneer "Voet" met een ledental dat - aangezwengeld door het opnieuw verschijnen van de "Voetnoten" - de 300-grens zal doorbreken én met een thans vernieuwd bestuur dat genootschap en leden naast de vier lezingen en een excursie wellicht tot meer activiteit zal weten te prikkelen, op 14 oktober zijn elfde lustrum zal mogen vieren.

Zou het niet mooi zijn wanneer dit dan ter gelegenheid van de 300ste sterfdag van graaf Georg Friedrich van Waldeck zou kunnen samenvallen met het alsnog plaatsvinden van de excursie van ons genootschap naar het oude vorstendommetje Waldeck!

KEES VAN HATTEM

ADELLIJKE DUBBELGANGERS ?

Napoleon en in zijn voetspoor Koning Willem I hebben ervoor gezorgd dat we allemaal een familienaam hebben. Daarin is ieder dus gelijk. Sommigen zijn echter meer gelijk dan anderen. Ze zijn in het bezit van twee namen. Soms zelfs hebben ze er drie of meer, zoals bijvoorbeeld de leden van het Koninklijk Huis. In het onderstaande wil ik eens ingaan op de manier waarop dergelijke meervoudige namen zijn ontstaan.

Door bezit of dwaling

Het merendeel van adellijke dubbele namen is indertijd ontstaan bij samenvoeging van nieuwe en oude landgoederen. Dat gebeurde bij verovering, overerving of - en dat was een zeer populaire sport in vroeger eeuwen - als gevolg van een huwelijk, desnoods gesloten op de leeftijd van drie jaar of daaromtrent. Bij de namen van de verschillende takken van de Zeeuwse familie Van Borsselen is deze oorzaak bijvoorbeeld nog goed te zien. We vinden hier o.a. Van Borsselens van Kortgene, van Sint Maartensdijk en van der Vere.

Hugenoten en ander volk, dat om godsdienstige of raciale redenen zijn toevlucht zocht in het vrije Holland, voegden dikwijls een nieuwe, Hollandse naam aan de oude toe. Hulluch, een naam uit Noord-Frankrijk, kon zo worden tot de naam Hulluch Jacobs. Een bizar voorbeeld van naamsverdobbeling, dat ik aantrof in een akte uit het midden der vorige eeuw, is te zien bij de familie "Van Tscip of van 't Schip", hier dus als één naam te lezen. De vader van de man die deze naam het eerst droeg, komt in zijn huwelijksakte voor als Van Tscip en werd in het bevolkingsregister Van 't Schip genoemd. De ambtenaar van de Burgerlijke Stand heeft blijkbaar vervolgens op een originele manier de Gordiaanse knoop doorgehakt. Dergelijke ambtelijke dwalingen zijn echter zelden oorzaak van dubbele namen. Veel vaker zien we juist dat de achternaam van vrouw, moeder of grootmoeder wordt aangewend om tot naamsuitbreiding te

komen. De naam Oetgens van Waveren Pancras Clifford is geheel op die manier tot stand gekomen.

Omdat dubbele namen in de geur van adellijkheid staan, zijn er in het verleden nogal wat onedele pogingen gedaan om zich zo'n naam te verschaffen. Men deed dat bijvoorbeeld door de laatste van een serie voornamen bij de achternaam te trekken. Johan Gerbrand Pieters de Kock werd dan vervolgens J.G. Pieters de Kock. Ook werd er wel met opzet als laatste een voornaam gekozen die sterk op een achternaam leek. Van Jan Willem Wolff van Deken werd aldus J.W. Wolff van Deken gemaakt. En dan was het maar te hopen dat de betrokken ambtenaar van de Burgerlijke Stand zich daardoor bij de neus liet nemen. Een enkele maal vond men het echter gewoon nodig om een dubbele naam te gebruiken om mogelijke verwarring te voorkomen. Men denke aan de plaatsnamen Bergen Henegouwen en Bergen op Zoom.

Een bekwaam vakman

In het Culemborgse Oud-Archief treft men weinig dubbele namen aan. Ik noem er enige als voorbeelden: Holmberg de Beckfeld, Leer in 't Veld, Van Meteren de Groef, Ziegenhirt von Rosenthal, Van Ledden Hulsebosch, Van Heemskerk Brandwijk, Van Wachendorf van Rijn en Ruigrok van de Werve. Hoewel de meeste dubbele namen die men nu in de stadsgids aantreft, oneigenlijke zijn en eenmalig, bijvoorbeeld doordat van een weduwe de eigen naam achter die van haar echtgenoot wordt geplaatst, zijn er toch nog wel enkele echte. Ik noem de namen Van 't Pad Bosch, Baart de la Faille, Pichot de Plessis, Van de Netten van Stigt, de Deense naam Dueholm Nielsen en Blondeel Timmerman. Aan de laatste naam is een interessante geschiedenis verbonden. Een lid van de uit Frankrijk naar Holland uitgeweken Hugenotenfamilie Blondeau vestigde zich hier als timmerman. Een van diens zoons kon het echter niet zo best met zijn vader vinden, ja het ging zelfs zo slecht tussen die twee dat de zoon een vrouwelijke uitgang aan zijn naam gaf. Die werd Blondelle. De zoon vond het verder zo'n beproeving zijn vader in de buurt te weten dat hij inscheepte naar Nederlands-Indië. Daar leerde hij het vak van timmerman en wel zo perfect, dat hij er alom bekendheid door verwierf. De man was daar zo trots op dat hij de beroepsaanduiding Timmerman bij zijn naam voegde. Blondelle is tenslotte, wellicht door een slordige overschrijving, Blondeel geworden.

Dat zoiets ooit heeft gekund, pleit niet voor de accuratesse van de Burgerlijke Stand. Het zou tegenwoordig niet meer mogelijk zijn. Het Burgerlijk Wetboek bevat namelijk in artikel 63 het verbod om de familienaam te veranderen of te vergroten. In elke akte moet trouwens eerst de familienaam worden vermeld, gevolgd door - na de komma - de voornaam, bij voorbeeld: Van den Berg, Jan. De bedoeling van de wetgever is duidelijk: clandestiene wijziging van achternamen wordt op deze manier tegengegaan. Een uitzondering hierop kan worden gemaakt wanneer de geslachtsnaam van de moeder dreigt uit te sterven. In dat geval is het toegestaan de naam van de moeder voor de naam van vaders kant te voegen. Jan van Toren werd aldus Jan van Hoog van Toren.

Kramer geheten Freher

De bekendste dubbele naam in Culemborg is wellicht die van de familie Kramer Freher. Het is misschien interessant te proberen er achter te komen hoe de leden van die familie aan de naam gekomen zijn. Dat zit zo:

Op 2 juli 1794 werd in de Amsterdamse Zuiderkerk Nicolaas Kramer gedoopt. Deze Nicolaas was een zoon van Cornelis Kramer en Anna Maria van Dillen. Hij was - in de woorden van de dominee - "buiten de echt geteeld". Dat blijkt uit de latere huwelijksbijlagen. Kort na de doop vertrok vader Cornelis om als varensgezel een zeereis te gaan maken. Hij overleed aan boord, nog in hetzelfde jaar. Moeder Van Dillen keerde daarop met de baby terug naar haar geboorteplaats Culemborg. Daar kreeg zij zowel in 1799 als in 1801 een dochter waarvan als vader Nicolaas Freher (1) werd ingeschreven. Over hun voorgaande huwelijk zijn echter geen gegevens beschikbaar, wat te verklaren valt uit het ontbreken van juist alle huwelijksaantekeningen uit de jaren 1797 tot 1811. Vader Freher overleed in augustus 1804 en werd in of bij de Barbarakerk begraven.

Naar de tegenwoordige gang van zaken zou de Nicolaas van 1794 naar zijn moeder hebben geheten. Omdat zijn natuurlijke vader hem - blijkbaar - heeft erkend, werd dat Kramer. Zijn moeder noemde zich na 1804 niet onlogisch de weduwe Freher. Haar zoon heeft altijd de naam Kramer gehanteerd. Bij zijn drie huwelijken tekende hij ook als zodanig, op een enkele keer na, toen hij eraan toevoegde:

"gezegd Freher". Nicolaas trouwde in 1816 met H.M. Verhoeff. Zij schonk hem veertien kinderen. Van die vele kinderen overleden er echter al verscheidene zeer vroeg, en eigenlijk blijven er maar twee zonen over die voor de verdere afstamming van belang zijn. Het zijn Dirk en Nikolaas Hubertus. Dirk, de oudste, ging er al spoedig toe over zich "Kramer gezegd Freher" te noemen en aldus te tekenen. Zijn broer liet de toevoeging vaak nog weg. Hun beider kinderen werden echter al voor het merendeel aangegeven als Kramer Freher, alhoewel daar nog diverse "gezegden" tussen zitten. Pas in het laatste deel van de vorige eeuw begint het zuivere Kramer Freher de overhand te krijgen. Het tussenvoegsel komt dan nog maar zelden voor.

Hoe is nu deze dubbele benaming familienaam geworden? Het is immers duidelijk dat Nicolaas Kramer niet de naam van zijn stiefvader heeft aangenomen. Hij bleef zich Kramer noemen. Bij gevolg zouden dus ook zijn kinderen en kleinkinderen die naam hebben moeten dragen. Toch heeft er eens een ambtenaar vastgesteld dat de dubbele naam de goede was. Er zullen daarvoor dus wel overtuigende argumenten zijn geweest.

De enkele naam Kramer komt thans in de familie niet meer voor. Waarom is het dan dat men zo gehecht is geraakt aan die dubbele naam Kramer Freher. Een verklaring daarvoor zou kunnen zijn dat moeder Van Dillen, die dus later mevrouw Freher is gaan heten, een behoorlijk diepe indruk op haar nageslacht heeft achtergelaten. Zij overleed overigens al in 1839. Haar kleinkinderen moesten toen nog geboren worden.

Noot (red):

- (i) Deze Nicolaas Freher was Mr. Nicolaas Freher jr. (1748-1804), geboren in Suriname en lid van de grafelijke Raadkamer (1772-1779). Hij vertrok in 1780 naar zijn geboorteland, waar zijn familie de plantage 'Weltevreden' aan de rivier de Commewijne bezat, maar keerde later naar Culemborg terug. Freher trouwde in 1772 met Johanna Verspyck, dochter van schepen, weeshuisrentmeester en notaris Mr. Leonard Verspyck (1728-1780) en achternicht van de grafelijke raad Mr. Adriaan Verspyck (1713-1778).

Uit dit huwelijk werden te Culemborg vier kinderen gedoopt. Het huwelijk werd echter in 1784 ontbonden. Freher werd bovendien in 1786 onder curatele gesteld. De rekeningen van zijn curator Mr. J.C. Sontag lopen door tot eind 1794 (R.A.G., Recht. Arch. Graafschap Culemborg, inv.nr. 304)

In de genealogische correspondentie in de handschriften-verzameling van het gemeentearchief vinden we nog een derde kind uit het tweede huwelijk: Johanna Catharina Freher, geboren 31 januari en gedoopt 17 april 1793, als buitenechtelijk kind van Anna Maria van Dillen. Bij haar huwelijk met D.F. Wishof (24 maart 1815, no. 9) wordt zij genoemd als dochter van Mr. Nicolaas Freher. Gezien de datum van geboorte is zijn vaderschap echter onwaarschijnlijk.

~ ~ ~ ~

A. Schoots

Zandstraat 23B
4101 EC Culemborg
Tel (03450) 19875

Prive
Pr Hendrikstraat 13
4101 JV Culemborg
Tel (03450) 17870

ANTIEKHANDEL, -RESTAURATIE EN -TAXATIE

MR. L. SILLEVIS

CULEMBORG EN ORANJE VROEGER

Koningin Beatrix bezocht op 30 april 1991 Culemborg en Buren. De directe band tussen het graafschap Culemborg en het vorstenhuis van Oranje dateert van het jaar 1748. Stadhouder Willem IV werd toen ingehuldigd als nieuwe souverein. Zijn bewind bracht een 'bevrijding' van het regime van de Staten van het Kwartier van Nijmegen, die het graafschap in 1720 van de laatste Duitse vorst hadden gekocht en hadden uitgeknepen.

Ruim 50 jaar gelden, in 1938, vierde men in Culemborg het veertigjarig regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina met de opvoering van een historisch spel dat de inhuldiging van de eerste Oranje als graaf van Culemborg deed herleven. In de Culemborgse Courant van 27 augustus verscheen toen het onderstaande artikel van Mr. Leendert Sillevius (1889-1971), waarin hij lijnen trekt door enkele eeuwen Culemborgse en Nederlandse geschiedenis. Het artikel is licht bewerkt. Sillevius was de eerste voorzitter van ons genootschap en in 1928 de eerste secretaris van de Oudheidkamer. Hij schreef tal van artikelen over de Culemborgse geschiedenis (1).(red.)

Geen oorlog naar onze begrippen

De Tachtigjarige Oorlog. Men moet hem zich vooral niet voorstellen als heel Nederland gemobiliseerd. Er was nog geen Nederland. Er waren Nederlanden - op zijn minst zoveel, als er nu in België en Nederland samen provincies zijn - die het helemaal niet met elkaar eens waren, maar wel gezamenlijke grieven hadden tegen een Koning niet van Nederland, maar van Spanje, een koning die toevallig tevens vorst in al deze kleine staatjes was en waarvan hij wilde maken, wat het ten slotte ook is geworden: één land. Bij dit streven kon Filips II geen geloofsverdeeldheid gebruiken en geen eerbiediging van dit, voor al deze kleine zelfstandigen dierbaarste bezit: hun duizend en één diverse privileges.

Spaanse garnizoenen - een uit eigen middelen bekostigd pistool op de eigen borst gericht - geloofsvervolging, oorlogen

- dus winstderving voor doeleinden, die men hier geen oorlog waard kon achten -, maatregelarij door niet hier geboren machthebbers, met verkrachting van aloude rechten, uit dat alles werd deze Tachtigjarige Oorlog, waarin maatschappelijke desperado's, de Geuzen, ter zee hebben gevochten en Duitse, Schotse en Waalse huurlingen te land.

De burgerijen der steden kozen partij en betaalden de strijd. Vechten, maar dan ook als leeuwen, ze hebben het alleen gedaan, zodra Don Frederik, Spinola of Mendoza, het beleg voor hun eigen muren sloeg. Het landvolk heeft alleen geleden, is onder water gezet en gebrandschat, eindeloos gedwongen tot schansgraven en het afgeven van voertuigen en oogst.

Zo is in de aanvang deze Vrijheidsoorlog hoegenaamd geen oorlog naar onze begrippen, maar een dan hier, dan daar heftig opvlammende opstand vol wreedheid en uitspattingen, vol persoonlijke en collectieve heldenmoed, onmiddellijk naast de platste uitgerekendheid; een relletje van de adel tegen Granvelle, een van zuid naar noord over deze landen strijkende beeldenstorm onder de heffe des volks, een vrijwel algemeen en vastberaden verzet tegen muitende en plunderende garnizoenen over heel huidig Nederland en België, en een in elkaar schrompelen van de weerstand tot een kleine kern van principieel verzet binnen Holland en Zeeland, in weinig meer dan de tien eerste jaren.

De tuin gesloten

De gemiddelde tijdgenoot heeft er luttel lijn in kunnen bekijken. Maar één man, gesteund door een zeer beperkte kring van naaste medewerkers, voelt, meer dan hij weet, waar het heengaat en vindt telkens de juiste weg, zij het ook een weg met duizend kronkels, onder vallen en opstaan afgelegd, hij, de ziel van die kleine kern van vastberadenen in Holland en Zeeland, Prins Willem van Oranje.

Als hij valt in 1584, staan de zaken vrij wanhopig en de toestand blijft hachelijk tot in 1588 de Staten der zeven in de Unie van Utrecht verenigde gewesten het aandurven zichzelf, als regeringen van kleine republieken, te bekleden met een souvereiniteit, die men in '81 reeds aan Filips had ontzegd. Zij stellen hun vertrouwen, hier in het centrum, in de zoon van de Zwijger, Maurits, en in het noorden, in zijn neef Willem Lodewijk, en deze twee nog baardeloze jonge

soldaten, geruggesteund door het staatsmansinzicht en de rijpe ervaring van een Oldenbarneveld, hebben weer slechts weinig meer dan tien jaren nodig, niettegenstaande het geducht partij geven van een man als Parma, om voor de jonge statenbond een hechte materiële grondslag te bevechten: De "tuin" om de Zeven gewesten wordt gesloten en Spanje, ten zuiden van Maas, Waal en Schelde teruggedrongen, moet toestemmen in een Bestand, een wapenstilstand om op adem te komen.

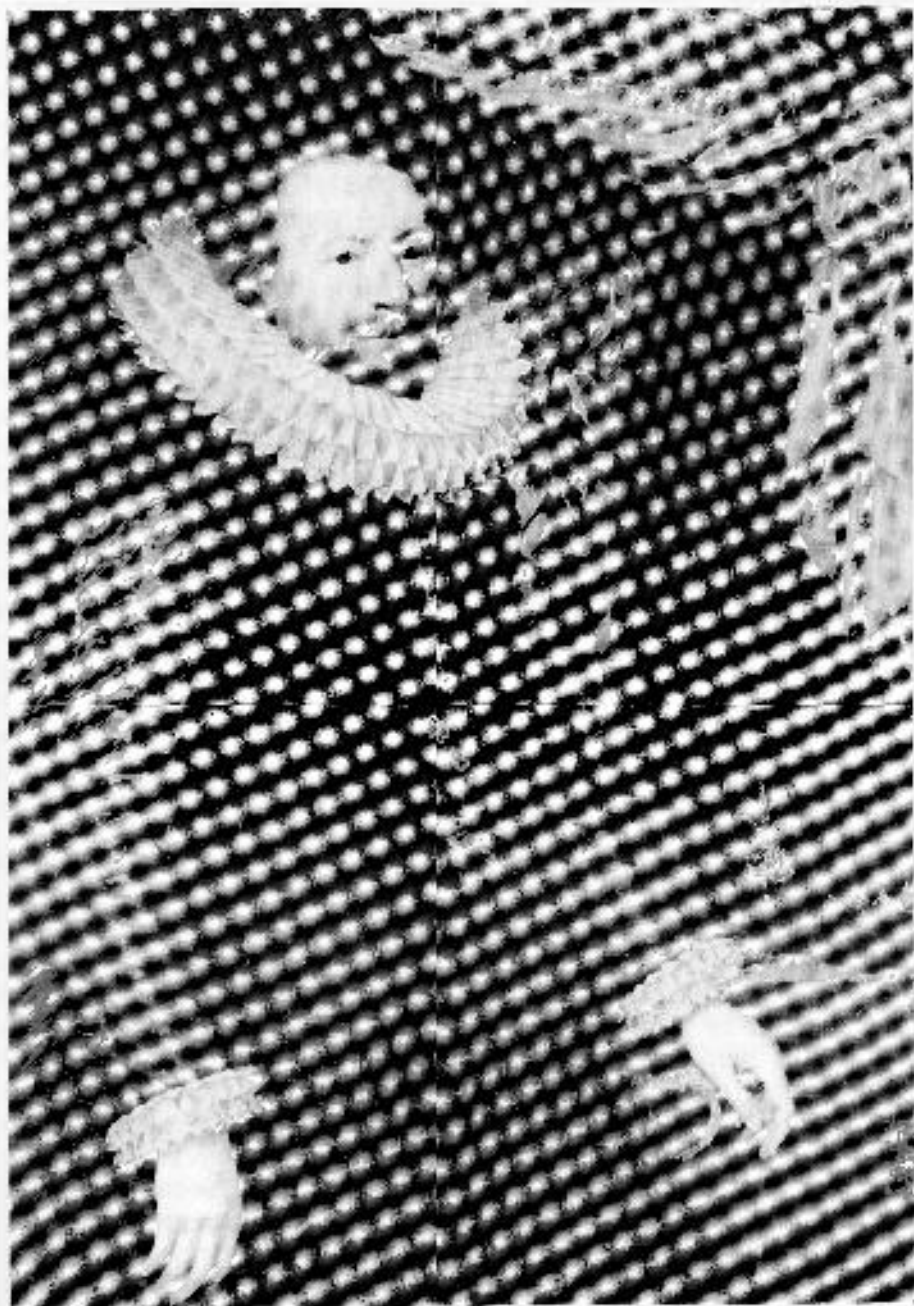
Moorddadige godsdiensttwisten tijdens dit twaalfjarig intermezzo, culminerend in Oldenbarnevelds tragisch einde, kunnen niet beletten, evenmin als Maurits' dood kort daarop, dat een jonge mogendheid zich consolideert in de lage landen aan de zee, tot verbazing van een daarvan overtuigd gerakend Europa. Een nieuwe Oranje, Frederik Hendrik, "mooy Heyntjen", een zoveel zonniger figuur, met zijn Franse cultuur, zijn knappe populaire vrouw en zijn bloeiend jong gezin, dan de sombere zoon van Anna van Saksen, blijkt klaar te staan om met talent op zijn eigen manier zijn halfbroers werk af te maken.

Het wordt nu meer een oorlog naar onze begrippen, verband houdend met de bange dertig-jarige godsdienstkrijg in Duitsland, een kampen om de afronding van grenzen en een voordelige eindstand, ter inleiding van een gunstige vrede, maar er worden stoute zetten gedaan op dit schaakbord: het gevaar van verrassende invallen blijft acuut en de vrede, eindelijk gesloten te Munster in 1648, schenkt een diepe verademing.

De Republiek der zeven Geünieerde Provinciën staat overwinnend voor de ogen van de buitenlandse tijdgenoot: een grote koloniserende koopmansnatie, die Spanje te sterk is gebleken. Men kan het ook binnenlands nauwelijks verwerken. Vraag de calvinist uit de brede lagen des volks, zoon of kleinzoon van de mannen uit de eerste jaren van openlijk verzet, wie dit wonder heeft gewrocht. Hij zal wijzen op God en naast God, op Oranje.

Buiten de Unie

Vragen wij ons af of Culemborg een grote rol bij deze gebeurtenissen heeft gespeeld, dan moeten wij ontkennend antwoorden. Zijn eerste graaf, die als jong edelman nog onder Filips tegen Frankrijk heeft gevochten, zoals zijn laat-

Floris II van Pallandt (1577-1639),
tweede graaf van Culemborg. (foto K. v.d. Kar)

middeleeuwse voorvaderen plachten te doen, heeft zich persoonlijk geroerd in het verbond der edelen én - helaas - als beeldenstormer. Hij is uitgeweken geweest, zijn goederen zijn onder bewind geplaatst. De stad heeft schattingen opgebracht en zware garnizoenen onderhouden, tijdens zijn afwezigheid en daarna, zij heeft geleden in haar handel en bedrijf, maar is lijdelijk gebleven. Zoals de Graaf zelf zich terugtrok na zijn wederkeer uit de ballingschap.

Maar op de vraag of de vrede ook haar lucht gaf en of men te Culemborg de algemene gevoelens deelde ten aanzien van Oranje, mogen wij ja zeggen. Haar burgerij kon niet helpen, dat de beide graven uit het geslacht van Pallandt ons huidige begrip van een vaderland vreemd bleef; dat zij slechts de belangen van hun Huis zagen en voor ons gevoel veel te opportunistisch dienden tegenover, wat wij zo graag zouden zien als vriend en vijand, zodat zij b.v. hun graafschap buiten de Unie hielden. Doch de burgers hadden genoeg angstige nachten doorwaakt op hun wallen, als Parma's vermetele kolonnes de Veluwe afliepen tot in het Sticht en eens zelfs nog verder. Zij wisten, wat het betekende dat jarenlang het front lag over de rivierforten Sint Andries en Crévecoeur met de vesting Bommel in de tweede linie, tot eindelijk in 1629 Den Bosch was gevallen.

Zij wisten, dat het Frederik Hendrik was geweest, die het had genomen, ruim van geld voorzien uit Piet Heins prijs, de zilvervloot. En nog een belangrijk punt, zij kenden hun Graaf Floris II als afgevaardigde ter Staten Generaal voor de Geldersche ridderschap, als vermaarde Haagse figuur, die aan het stadhouderlijke hof verkeerde en kleindochters van de Zwijger, de Winterkoning en zijn kinderen en al wat verder aan bekende personages in de hoogste kringen krioelde, als huisvrienden te logeren kreeg.

Zij gingen hun Van Riebeecks en Van Diemens afstaan voor de vestiging van Nederlands koloniale grootheid. Zij zagen Floris' opvolger, Filips Theodoor van Waldeck als militair in Staatse dienst, met zijn grootvader, de graaf van Nassau-Dietz, een nog nader medewerker van de Stedendwinger, door hun straten rijden en hebben heel goed begrepen, dat de landsheerlijke tijd met Vrouwe Elisabeth begraven was; dat men voortaan in de Nederlanden nog slechts groot kon zijn met en dank zij Hare Hoogmogenden, de Staten-Generaal, te 's Gravenhage.

Wankel bouwsel

Hoe broos is nog de positie dergenen, die men zeer oneigenlijk "stadhouders", d.i. plaatsvervangers van de Souverein blijft noemen. Eén misslag van de wel onbesuisde Willem II, één onherstelbare breuk met Amsterdam is voldoende om het stadhouderschap in diskrediet te brengen en de machtige regenten der Hollandse steden te doen geloven, dat het nodig is de jong wees geworden kleinzoon van Frederik Hendrik als Kind van Staat te doen opvoeden tot een gehoorzaam dienaar, die zal leren regerende-vorsten-allures na te laten, terwijl intussen een stadhouderloos Holland en Zeeland onder De Witts geniale leiding, de Republiek opstuwen tot een grote mogendheid van de eerste rang.

Dan stort plotseling in 1672 een wankel bouwsel van bondgenootschappen in elkaar, de almachtige Raadspensionaris komt ten val en het gepeupel vermoordt hem, zonder vorm van proces, op het "groene zoodje", waar nu zijn standbeeld staat. De republiek, middelerwijl besprongen door haar grote rivalen, Engeland en Frankrijk en hun gekochte kleine bondgenooten, lijkt reddeloos. Wie zal toch haar redder zijn? "Oranje" roept het volk en weer geeft het genie van een even twintigjarige het gelijk. In twee jaren tijds staat Lodewijk XIV vrijwel alleen in de Nederlanden en is hij tot de terugtocht gedwongen.

Willem III, zwak van constitutie, maar met een diamant-harde geest, gaat een grote toekomst tegemoet als Koning van hetzelfde Engeland, waartegen Tromp en De Ruyter zo kort geleden nog wanhopig worstelden, als leider van een Europese coalitie tegen de van eigen grootheid dronken Franse Koning. Evenals van de paarden, waarmee zijn tengere gestalte vergroeid lijkt, eist hun oppermachtige leider van de Nederlanden eigenlijk te veel. Als hij sterft in 1702, toch aan de gevolgen van een val van het paard, vechten zij in uiterste krachtsinspanning de Spaanse Successie-oorlog ten einde, maar hebben bij de vrede maar één eis, waar zij niet af te brengen zijn: een "barrière" van vestigingen in de Zuidelijke Nederlanden om daar achter veilig te zijn tegen Frankrijk, want men kan niet meer!

Aan de zijde van de Koning-Stadhouder

Beleefde Culemborg iets van deze geweldige periode der vaderlandsche geschiedenis? O ja, maar veelszins pijnlijke ervaringen! Twee jaar lang houden de Fransen huis in hun "camp fortifié de Culembourg" voor de waterlinie, waar paardenmest zich voeten hoog ophoopt in de straten, boomgaarden worden gerooid voor palissaderingen, de bakkers geen tijd hebben om voor de burgerij te werken, de Roomsgezinden zich tijdelijk weer in het bezit zien gesteld van de oude Sint Barbara, de wezen uit hun behuizing worden gejaagd ten bate van gewonde vijandelijke soldaten. Is duidelijker en smadelijker demonstratie denkbaar, dat de grote politiek over het kleine onafhankelijke graafschap heenloopt?

Maar het is weer Willem III, Oranje, wiens successen elders eindelijk de bezoeking doen wijken, en het is Culemborgs graaf, Georg Fritz van Waldeck, die aan zijn zijde vecht, zijn overwinningen helpt behalen en zijn terugtochten dekken, die moeilijke diplomatieke zendingen voor hem vervult. In de stad verkoopt men kopergravures van 's Graven heldenfeiten bij Walcourt, Mevrouw de Gravinne beveelt bededagen voor zijn behoud en dankstonden voor de zegevierende wapenen der Republiek. 's Avonds vlammen door de zorgen van de Magistraat de pektonnen als vreugdevuren voor het stadhuis en hij laat omroepen of iemand misschien weet van krijgsgevangen verwanten, want er zal gelegenheid zijn ze uit te wisselen en ... zo leest de snuffelaar van thans in het publicatieboek onwillekeurig tussen de regels: men heeft toch zijn "kruiwagen", zijn eigen "frisse Fritz" daar in het grote hoofdkwartier, al is hij dan een despoot en een bedenkelijk financier, die geen verschil kent tussen stads- en privé-middelen, welke beide trouwens tamelijk verward zijn.

Vrijplaats onder knechtschap

Dat is het wat Culemborg beleeft aan het vierde kwartaal der zeventiende eeuw. Het is weinig. Het gaat hard bergafwaarts met de eens zo zelfbewuste kleine stad, in een kleine staat besloten, die nooit aan landsheerlijke expansiezucht ten offer viel en wier schippers, als ware vrachtvaarders van Europa in het klein, dank zij de contracten, door hun Heren eenmaal afgesloten, tolvrij

voeren in Holland, Zeeland en het Sticht, de Rijn op tot de "hoogste markten", de zeegaten in en de kust langs tot in Antwerpen en Calais, het geel-rode geusje van Culemborg in top of aan de gaffel.

Men eet er nu kruimels van de tafels der groten, om niet te zeggen, dat men ze afschuilt, want van de aloude fier gedragen zelfstandigheid, is weinig beters meer over dan de lange neus, die bankroetiers, schakers van jonkvrouwen en duellanten maken tegen de justitiële autoriteiten der omliggende gewesten, zodra zij voet op Culemborgse bodem hebben gezet. Dan gaat er een rekestje naar de grafelijke souverain om "vrijgeleide"; dat hij verleent tegen gerede betaling, mits de Magistraat geen bezwaar maakt wegens vrees voor ernstige ordeverstoring of armlastigheid. En tenzij machtige benadeelden al te lange armen tonen, gelukt voor de zoveelste maal de truc: als door de justitie gesignaleerde, ongemoeid te leven in het hart der Nederlanden, in een soort asiel, te midden van een vaak talrijke kolonie lotgenoten.

Een talrijke kolonie? Inderdaad, althans in het eerste kwartaal der volgende eeuw, wanneer uit het overspannen Frankrijk der Régence verderfelijke beurspraktijken overwaaien. Heden rijk, morgen lijk, vaart men met schuiten en rijdt men op wagens naar de "vrijplaatsen", waarvan deze stad er één is. Een treurige vermaardheid en een wel zeer ongezonde bloei.

Van een vrouwenbewind na Georg Fritz gaat hoegenaamd geen enkele gezonde stimulans uit. De opvolger, Ernst Friedrich van Saksen-Hildburghausen, zit zelf op zwart zaad en het graafschap lijdt de grievend gevoelde smaad door hem te worden verkwanseld aan de Staten van het Kwartier van Nijmegen, die het hebben opgekocht zonder geestdrift, het uitzuigen als een kwade belegging, die ondanks verpletterende lasten op de gemeente, maar niet renderen wil. Zevenentwintig zwarte jaren van knechtschap voor een van haar laatste illusies beroofde burgerij, van baantjesvergeving aan vrienden van de hoge machthebbers, ginds aan de Waal.

Nieuw idool

Baantjes, sinecures, vergeven aan de leden, over en weer, van een kleine coterie. De Republiek, ten tweede male beu

van een stadhouderlijk bewind, dat de gemene zaak volgens de onttroonde regenten verwarde met zijn dynastieke belangen, beleeft na de dood van Willem III, haar Tweede Stadhouderloze tijdperk en de in hun macht herstelde regerende families zien niet en willen niet gezegd zijn, dat zij op haar beurt het gemenebest offeren aan eigen voordeel, de positie van grote mogendheid prijs gevend aan hun drang naar vrede en neutraliteit.

Maar willen zij niet, en kunnen zij ook bezwaarlijk, zich nog bemoeien met de zaken van Europa, Europa kan noch wil nalaten zich te mengen in de hunne. De Oostenrijkse successie-oorlog breekt uit en een land zonder leiding, met een grondig verwaarloosde defensie, wordt in 1747 bedreigd door een herhaling van 1672, als Frankrijk de barrière verbreekt, in de Oostenrijkse Nederlanden binnenvalt en zijn zuidelijke grenzen overschrijdt.

Weer schreeuwt een volksbeweging om Oranje en de Friese stadhouder, Willem Carel Hendrik Friso, van Maurits neef Willem Lodewijk afstammend, wordt geacht te zullen kunnen wat 85 jaren tevoren Willem III volbracht, en hij ziet zich tot erfelijk stadhouder uitgeroepen in alle zeven gewesten, in mannelijke en vrouwelijke lijn, een nagenoeg vorstelijke positie voor Willem IV.

Hij hoeft niet te tonen wat hij waard is, gelukkig. Het loopt met een sisser af, maar de spoedige vrede wordt op zijn krediet geschreven en het land ligt aan de voeten van een intelligent, welwillend, maar niet overkrachtig man, die alom als een redder wordt gevierd, bewierookt en verwend.

Vivat Oranje!

Nieuwe heren te Nijmegen, zo na met het eerste oologsgeweld bedreigd geweest, behoren tot zijn ijverigste vereerders. Hij is graaf van Buren en van Leerdam, baron van Acquoy en van Ijsselstein. Men biedt hem het graafschap Culemborg aan ter completering zijner kroonlanden in deze contreien en hij accepteert. De burgers juichen. Men zal het verre, gehate college te Nijmegen kwijt zijn als souverain. Men zal weer een lijfelijke eigen graaf hebben zoals in de ook lang niet alleszins gunstige, doch nu geidealiseerde periode der Pallandts en Waldecks, en wat voor een graaf, 's lands afgod van het ogenblik, telg uit het altijd nog van een aureool omstraalde Huis van Oranje! In één gelukkige Latijnse regel, als randschrift gesteld om een

Stadhouder Willem IV (1711-1752)
werd in 1748 graaf van Culemborg. (foto K. v.d. Kar)

kolossale penning, welke de verheugde stedelijke magistraat de nieuwe souverein aanbiedt, liggen alle gevoelens besloten, waarmee Willem IV hier werd ingehaald: Ontvang, o vorst, dit vroom geschenk voor de gesloten vrede!

Toen hij dit las, was hij reeds ingehuldigd in de personen zijner gedeputeerden, de 24ste oktober 1748, plechtig zoals van ouds gebruikelijk, 's Graven representanten staande met de stedelijke magistraat en het college der Culemborgse domeinraden, op de door een baldakijn van rood en goud overhuifde pui van het stadhuis, plechtig handslag gevende, terwijl een grote oranje-zijden vlag uit de hoge topgevel hing, de klokken luidden en bazuin- en hautebois-blazers "het airtjen Wilhelmus van Nassouwen" deden schallen uit de vensters der eerste verdieping. De mannelijke burgerij en de dorpers van Everdingen, Goilberdingen en Zijderveld, stonden geschaard op het halfgrond van veldkeitjes-mozaiëk beneden, riepen krachtig: "Ja!" op het hun voorgelezen eedsformulier en gooiden de hoeden omhoog: "Vivat Oranje!"

Vaderlijk bewind

Culemborg en Oranje. Is het goed gegaan of was de illusie van 1748 spoedig vervloden? Het doet goed te mogen getuigen, dat het natuurlijk onvolmaakt mensenwerk is gebleven, maar dat het toch een veelszins betere tijd is geweest. Willem IV is jong gestorven, kort na zijn verheffing, maar hij was de man, die tot een al te geldgierige Haagse domeinraad zou hebben gezegd: "Böhmer, Böhmer, maak het niet te bont! Scheer mijn schapen, maar vil ze niet."

Böhmer is zich blijven bemoeien met de Culemborgse zaken onder de Prinses-Gouvernante, zijn natuur meer uitlevend dan goed was, maar de Domeinraad was een serieus college en niet onintelligent, gelijk ook Willem V, tot volwassenheid gekomen, zich een buitengewoon onderlegd en ijverig man heeft getoond. Wel als stadhouder zelfs in de verte niet opgewassen tegen zijn tijd en zijn taak, maar met een open oog voor de noden van zijn eeuw. Men kon geen ijzer met handen breken, maar men heeft het goede gewild en een politiek gevoerd van verlichting der lasten en stimulering der welvaart, een vaderlijk bewind in vele opzichten, waarmee Culemborg een lange reeks van jaren niet verwend was geweest.

Zeker, de geweerfabriek, die zijn bloei zou verhogen, is een droeve mislukking geworden. Men heeft weinig plezier beleefd aan begunstigde zeepzieders en monopolisten - "fabriqueurs der gebrande wateren". Er zijn wonderlijke middelen beproefd met ondernemende lieden, die de armoe zeiden te willen verlichten door het stichten van een textielindustrie als huisnijverheid met overheidsdwang tot arbeiden, maar men deed althans zijn best. En wat de overheid zelf te doen had, deed zij ernstig en dikwijls met gelukkige hand. Laat ons noemen de uniformiteit, die zij door nieuwe decreten trachtte in de plaats te stellen van de hopeloze rechtsverscheidenheid in de Kroonlanden van Oranje - verworpen restje der hooggeroemde privilegiën, voor wier verdediging het voorgeslacht tachtig jaren had gestreden - en haar verdraagzaamheid in de zaken van de godsdienst, welke aan Joden, Rooms en dissidente Protestanten ten goede kwam.

Driekwart eeuw eerder

Het is de tragiek geweest van de welwillende, maar zelden besluitvaardige Willem V, voor de verhitte verbeelding van door buitenlandse literatuur duizelig gemaakte Patriotten, te staan afgeschilderd als de tiran, hoewel niets minder met zijn aard overeenkwam dan een hem toegedichte drang naar de dictatuur. Hij is smadelijk weggejaagd en een land met een verkalkt, gebrekkig staatsbestel heeft de vreemdeling ingehaald om van zijn staatkundige kwalen te worden genezen. Het heeft de roskam en de belastingschroef van de Franse overheerser tot bloedens toe ondergaan en is gelouterd wéér opgestaan, eindelijk vatbaar geworden voor de gevoelens van waardering, die aan Willem V's zoon, zijn eerste Koning, waarlijk toekwamen. Het heeft ook hemzelf eerlijker leren beoordelen, te laat helaas, na zijn overlijden in de ballingschap.

Ook Culemborg heeft heethoofdige patriotten gekend, politiserend in de grote zaal van het Weeshuis voor 1795, hun stokpaarden berijdend ten stadhuiZe en - hoe kon het anders? - spoedig zandruiter daarna. Zijn kinderen hebben Pichegru en Napoleon ondergaan. Zijn zonen hebben meegestreden bij Quatre Bras en in de Tiendaagse Veldtocht. Het is uit de leerschool der Franse regeringstucht opgegaan als gemeente in het nationale Koninkrijk en weet niet beter meer of het is Gelders - wat het eenmaal voor geen geld

wilde worden - en Nederlands - wat eens zijn uitheems en dynastiek voelende graven het niet wilden vergunnen te zijn. Dit alles is gegroeid onder vallen en opstaan, uit zweet, bloed en tranen, maar het is gewoon geworden en doet geen pijn meer. Wat ons in dagen als deze interesseert en genoeg doet, het is dat Culemborg als onderdaan en Oranje als Souverein, elkaar bijna driekwart eeuw eerder hebben gekend en hebben gewaardeerd dan aan heel Nederland en Oranje beschoren was.

Noot (red.):

- (1) De Culemborgse Courant publiceerde op 29 nov. 1971, te zamen met een 'in memoriam' door G.J. Mentink, een lijst van 36 merendeels door Sillevius tussen 1926 en 1938 geschreven artikelen en boekwerkjes.

VOOR HET TE LAAT IS ...!

De plavuizen in het archief in het Jan van Riebeeckhuis willen nog wel eens koud optrekken. De remedie is dan even de benen strekken en zich bij de radiator voor het raam opwarmen. Men ziet dan in de gevel aan de overkant, op de hoek van de Tollenstraat en de Lange Meent, een gevelsteen met een opvallende afbeelding.

Archiefwerk bestaat hoofdzakelijk uit het zoeken naar een antwoord op bepaalde vragen, maar op de vraag wat dat voor een steen is, kan men in het archief geen antwoord geven.

Zou het inderdaad zo zijn dat er in Culemborg, ondanks de gezien het ledental van "Voet" toch grote belangstelling voor onze geschiedenis, geen inventarisatie heeft plaatsgevonden van de in oude huizen aanwezige gevelstenen?!

In dat geval lijkt me dat het hoog tijd wordt dat er eens een aantal enthousiastelingen bij elkaar gaat zitten om in dat manco te voorzien. Wellicht kan er dan tegelijk aandacht worden gegeven aan huis- en boerderijnamen, en aan de geschiedenis en de betekenis van onze straatnamen. Liefst voor het te laat is!

Kees van Hattem

AREND HOUTKOOP

EEN CULEMBORGER WERD MINISTER VAN JUSTITIE

Streekarchivaris Arend Houtkoop schreef tal van artikelen over onderwerpen uit Culemborgs verleden, en dat niet alleen in het regionaal-historisch tijdschrift van het streekarchivariaat Tiel-Buren-Culemborg, De Drie Steden. Vanaf eind 1974 tot najaar 1978 publiceerde hij in de plaatselijke courant zo'n 35 afleveringen van de serie 'Beelden van Culemborgs verleden'.

De reeks kreeg een vervolg met de door Houtkoop en collega Wim Veerman samengestelde rubriek 'Oud Nieuws uit Culemborgsche Couranten en Archieven', waarvan in de navolgende jaren nog eens bijna 35 afleveringen het licht zagen. Als laatste aflevering verscheen op 28 augustus 1980 het artikel dat hieronder met toestemming van de auteur opnieuw wordt afgedrukt.

Het is een artikel met een ook nu nog in onze stad herkenbaar aspect. In de wijk Landzicht werden in 1986 Culemborgers vernoemd die het ook buiten onze gemeentegrenzen tot enige bekendheid brachten. Aan de door Houtkoop beschreven bekende Culemborger herinnert de wat lange naam van het 'Nedermeijer van Rosenthal pad'.

In 1980 verwierf het gemeente-archief van Culemborg een bijzondere aanwinst op een veiling te Utrecht en wel een prijsband, uitgereikt in 1810 aan de Culemborgse scholier **Johan Theodoor Hendrik Nedermeijer von Rosenthal**. Deze aanwinst is om verschillende redenen interessant. In de eerste plaats is het een fraaie achttiende eeuwse uitgave van C. Seutonium Tranquillus volgens de versie van Johannes Georgius Graevius, met een mooie perkamenten band met op de platten het Culemborgse wapen.

Uitgever was in 1703 Anthonius Schouten te Utrecht en het is verwonderlijk, dat dit boek uit 1703 eerst in 1810 is uitgereikt aan de jongeman uit deze plaats van wie het vijfmanschap belast met de Culemborgse Latijnse School (het schoolbestuur dus) reeds grote verwachtingen koesterde toen hij van de vijfde naar de zesde klas werd bevorderd.

Mogelijk is hiervoor een verklaring de Franse tijd met zijn moeilijke economische situatie, die het schoolbestuur noopte eens in de boekenkast rond te kijken of er niet wat stond om aan veelbelovende leerlingen cadeau te doen. Het was namelijk bij Latijnse scholen, ofwel gymnasia, de gewoonte dat eens per jaar in een plechtige zitting van schoolbevolking en schoolbestuur de te prijzen leerlingen voor hun schoolbevorderingen met een prijsband werden beloond.

Een aantal van die prijsbanden is door de vaak fraaie uitvoering gelukkig bewaard gebleven, maar het gemeentearchief van Culemborg had er nog geen in zijn collecties en het is een gelukkig feit, dat wij er nu een bezitten. De prijsband is nog des te interessanter, omdat de bekroonde J.T.H. Nedermeijer von Rosenthal het later ver zou schoppen in de maatschappij.

Het geslacht Von Rosenthal

Het geslacht Von Rosenthal stamde oorspronkelijk uit Oostenrijk. De drie broers Georg, Andreas en Hansen von Rosenthal, uit Wenen, werden op het eind van de zestiende eeuw door keizer Rudolf II in de Duitse adelstand verheven met de titel van "Ritter des Heiligen Romischen Reiches".

De achterkleinkinderen van Georg werden in 1788 bij decreet van keizer Josef II erkend als Edler (edellieden) von Rosenthal. Een zoon daarvan, Johan Conrad von Rosenthal (Wesel 1735-1815), trouwde in 1759 de toen achttienjarige schone Wilhelmina Elisabeth Moritz von Rossdorff, die haar man maar twee jaar overleefde. (1)

Met hun in 1762 in het Saksische Weissenfeld geboren zoon Hans Heinrich Conrad komen we eindelijk weer in Culemborgs vaarwater. Hij studeerde rechten in Duisburg, werd auditeur-militair te Wesel, en werd later als zodanig toegevoegd aan het regiment van luitenant-generaal Von Goudi, dat door Koning Frederik Willem II van Pruisen in 1787 naar de Republiek werd gezonden om de door het conflict met de patriotten zich in een benarde positie bevindende stadhouder Willem V en zijn echtgenote Wilhelmina van Pruisen te hulp te schieten. Wilhelmina van Pruisen werd indertijd geruchtmakend aangehouden bij Goejanverwellesluis en was een zuster van de Pruisische koning.

Johan Th. H. Nedermeijer van Rosenthal

Minister van Justitie 1849-1852

(foto Gem. Arch. C'borg)

Het regiment van Von Goudi werd ingekwartierd in Gorinchem en te Culemborg kwam Hans Heinrich Conrad von Rosenthal in contact met Mr. Hannibal Theodorus Bosch, die raadsheer der grafelijke lenen was in dienst van de al genoemde stadhouder Willem V, en die het ongetwijfeld zal hebben toegejuicht, dat zijn broodheer door de Pruisen geholpen werd. Ten huize van raadsheer Bosch en diens echtgenote Catharina Maria Nedermeijer maakte hij kennis met de oudste dochter Louisa Anna Bosch (Culemborg 1772-Zutphen 1830). Waarschijnlijk was het liefde op het eerste gezicht, want na het einde van de Pruisische expeditie nam Hans Heinrich Conrad von Rosenthal ontslag als auditeur-militair, verliet Pruisen en vestigde zich voorgoed in Culemborg.

In die plaats maakte hij zeker in onze ogen voor een buitenlander een bliksemcarrière, maar waarschijnlijk was daar schoonpapa Bosch mede debet aan. In 1789 werd Von Rosenthal schepen van Culemborg en als zodanig bleek hij opgenomen in de toenmalige magistraat en dus in de Culemborgse "upper ten". In 1791 trouwde hij met Louisa Anna Bosch en in de jaren 1792-1797 was hij schout, een soort combinatie van politiecommissaris en rechter.

Uit het huwelijk met Louisa Anna Bosch (2) werden zes zonen en twee dochters geboren. De oudste zoon was Johan Theodoor Hendrik, die te Culemborg werd geboren op 27 maart 1792. Hij was degene die in 1810 werd verrast met de fraaie prijsband. Aan de familienaam Von Rosenthal werd in zijn geval de naam Nedermeijer toegevoegd, de familienaam van de grootmoeder van moederskant. Zijn nageslacht bleef die toevoeging bij de naam houden tot 1939 toen de familie in mannelijke lijn uitstierf.

Naast de tak Nedermeijer von Rosenthal was er ook nog de tak Bosch von Rosenthal, die afstamde van de vierde zoon, waarschijnlijk zo genoemd naar de grootvader van moederskant, en een tak Ziegenhirt von Rosenthal, die afstamde van de vijfde zoon, Jan Hendrik Albert. (3)

Een veel belovend jongmens

In de inscriptie in de prijsband, die onder andere werd ondertekend werd door M.P.A. Roos van Hoytema en grootvader H.T. Bosch, werd Johan Theodoor Hendrik Nedermeijer von Rosenthal reeds een veel belovend jongmens genoemd en hij heeft de hooggespannen verwachtingen niet teleurgesteld.

Na het doorlopen van de Hollandse en Franse school bezocht hij de Latijnse school, waarop hij dus bij de overgang van de vijfde naar de zesde klas met een prijs bekroond werd. In 1811 reeds werd hij ingeschreven aan de hogeschool te Leiden als student in de rechten en na vijf jaar wist hij zijn studies tot een bevredigend eind te brengen met zijn promotie op 24 juni 1816. In 1816 vestigde hij zich als advocaat in Culemborg en hij drukte daar de voetsporen van zijn vader door zijn benoeming in 1817 tot auditeur bij de dienstdoende schutterij.

Lang zou hij echter niet in Culemborg blijven, want in juni 1817 werd Johan Hendrik Theodoor al weer benoemd tot substituut-officier van justitie bij de Rechtbank van Eerste Aanleg te Arnhem. Een Rechtbank van Eerste Aanleg is ongeveer te vergelijken met een arrondissementsrechtbank thans. In 1821 werd hij auditeur-militair in Gelderland, uit welke functie hij twintig jaar later ontslag nam na zijn benoeming als lid van de Tweede Kamer van de Staten-Generaal. In Arnhem bekleedde hij in zijn vrije tijd tal van functies bij de Nederlands-Hervormde Kerk, het Algemeen Kerkbestuur, de Schutterij en het departement Arnhem van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In 1833 werd hij in de Arnhemse gemeenteraad gekozen, waarin hij tot 1849 zitting had. In 1841 en in 1844 werd hij er gekozen als wethouder. Hij combineerde deze functie met het lidmaatschap van de Tweede Kamer.

Parlements lid en Minister

Als lid van de Tweede Kamer was Nedermeijer von Rosenthal ook erg actief. Zo kon hij één van zijn hobbies, te weten het militaire recht, uitleven als lid van de commissie van redactie voor de Nederlandse militaire wetgeving en was hij aanwezig bij de beraadslagingen van de "Negenmannen", een onofficiële commissie van parlementsleden, die zich bezig hielden met de verandering van de grondwet in democratische zin. Desondanks was hij zelf toch niet een van de indieners van een voorstel tot grondwetsherziening, maar wel diende hij in september 1845 een voorstel in tot wijziging van dat deel van de grondwet, dat betrekking had op het bestuur der provincies, maar zijn voorstel werd niet aangenomen.

Met de bekende liberale staatsman Thorbecke had Nedermeijer von Rosenthal nogal wat contact. Een brief uit Leiden (een van een hele reeks) begint Thorbecke met "Hooggeachte Bond- en Lotgenoot" en ook ook uit de rest van de brief blijkt een intieme vriendschap tussen Thorbecke en Nedermeijer von Rosenthal. Het was vermoedelijk ook Thorbecke, die hem uitnodigde lid te worden van de commissie tot herziening van de grondwet en na aanneming van het voorstel van die commissie werd Nederland een constitutionele monarchie.

Op 30 oktober 1849 trad Nedermeijer von Rosenthal toe tot het kabinet Thorbecke als minister van justitie en werd tevens belast met het departement voor de zaken van de Hervormde en andere Erediensten. Als minister van justitie was hij onder meer belast met de regeling van de nalaten-schap van Koning Willem II en als één der gevolmachtigden was hij ook betrokken bij het huwelijk van een prinses der Nederlanden en kroonprins Karel Lodewijk Eugenius van Zweden en Noorwegen.

Als minister bracht hij verschillende wetten tot stand, w.o. de wet op het Nederlandschap, de wet op het recht van enquête (van het parlement) en de wet op de cellulaire opsluiting. Zijn wetsontwerp op het recht van vereniging en vergadering moest echter op verzoek van parlementariërs zoveel veranderingen ondergaan, dat hij het ontwerp voorlopig voor beraadslagingen terugtrok. In mei 1852 diende hij een wetsontwerp in betreffende de samenstelling van de rechterlijke macht en het beleid der justitie, en dat ontwerp werd - op de schaal van Vrouwe Justitia gewogen - te licht bevonden. Het wetsontwerp werd verworpen en Nedermeijer von Rosenthal nam ontslag, dat hem op 15 juli 1852 werd verleend.

Nedermeijers gezondheidstoestand was inmiddels dermate achteruitgegaan, dat hij verder geen openbare functies meer ambieerde en zich samen met zijn vrouw Jeanette Wilhelmina van Overbeek, baronesse van Eck in een rustig leven terug trok om zich mede aan zijn gezin, dat uit drie zoons en vijf dochters bestond, te gaan wijden.

In zijn nieuwe leven vond hij de rust om wat publikaties te verzorgen op het gebied van de rechtswetenschap en rechtsgeschiedenis, terwijl hij in 1852 lid werd van de Nederlandsche Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

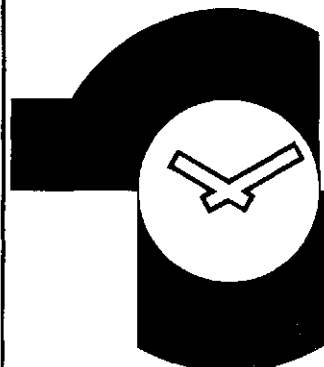
Veel gegevens betreffende het leven van J.T.H. Nedermeijer von Rosenthal werden geput uit de inleiding door A.J. Huizer op de voorlopige inventaris van het Archief Nedermeijer von Rosenthal, Arnhem 1974 (4), terwijl ik dank verschuldigd ben aan P. Schipper te Tiel voor zijn vertaling van de Latijnse teksten.

Noten (red.):

- (1) Deze Johan Conrad was een zoon van Conrad von Rosenthal (1679-1746) en Anna Maria van de Wall (1698-1765).
- (2) Von Rosenthal was een edelman en mogelijk in die hoedanigheid voor de familie Bosch een aantrekkelijke huwelijkspartner voor Louisa Anna. Was het huwelijk in eerste aanleg in maatschappelijk opzicht - statusverhoging voor Bosch en financiële verbetering voor Von Rosenthal - een succes, in emotioneel opzicht bleek de verbintenis een ongelukkige zaak. Na bijna vijftien jaar van ruzies en verzoeningspogingen verdween Hans Heinrich Conrad naar Maastricht, waar hij in 1822 overleed. De financiën van zijn schoonfamilie bleven nog lange tijd belast door de verplichtingen, die hij met zijn spilzieke levenswijze was aangegaan.
- (3) De tak Bosch van Rosenthal bestaat nog en breidde zich in deze eeuw aanzienlijk uit. De tak Ziegenhirt van Rosenthal stierf in 1903 uit met het overlijden van Johan Hendrik Alberts zoon J.H.L.A. Ziegenhirt van Rosenthal.
- (4) De afzonderlijke archieven van takken Nedermeijer, Ziegenhirt en Bosch van Rosenthal zijn inmiddels samengebracht in één archief, dat berust in het Rijksarchief in Gelderland. De inventaris verscheen in 1986: F.F.J.M. Geraedts, inventaris van de archieven van de families Bosch, van Rosenthal en aanverwanten. Het archief is voor de Culemborgse geschiedenis zeer interessant.

INHOUD

Van de redactie	2
Van de bestuurstafel	3
Cees Heij: Een internationaal incident in de dertiende eeuw	6
Bert Blommers: Verrassende lezing over ontstaan Betuwse landschap	10
P.J.W. Beltjes: Waar ontdekkingsreizigers in en uitliepen Het huis de Fonteyn in de Achterstraat	12
Bert Blommers: In straatnamen vernoemd	17
Per abuis	20
J.B. van den Ham: De Nieuwstad	21
Johan van Redichem: Een keu op hol in de 'Dierentuin'	26
Otto J. de Jong: Culemborgs geschiedenis in getallen	34
Bert Blommers: Voet groeide in 1989 en 1990 gestadig door	43
Kees van Hattem: Adellijke dubbelgangers?	47
L. Sillevius: Culemborg en Oranje vroeger!	52
Kees van Hattem: Voor het te laat is ...!!	64
Arend Houtkoop: Een Culemborger werd minister van Justitie	65

juwelier~
hofleverancier

STOL

Markt 35~37. Culemborg. Tel. 03450~13573

SLIJTERIJ-WIJNHANDEL

ad hoerdyk

LEVERANCIER VAN GEZELLIGHEID

Culemborg Chopinplein 7
Telefoon 03450 - 14374

de *Kampioen*

Voor al uw verlichting

Klassiek of modern

De Kampioen

Tollenstraat 21 - Culemborg

Ook voor onderdelen

